

DRNIŠKO RUDARSTVO (*Velika činjenica drniške povijesti*)

Sažetak: *Premda je rudarstvo Drniša bilo uistinu značajno ne samo za drniške zemljopisne prostore, već i za države u okviru kojih se odvijalo, do sada nije napisana bilo kakva monografija ili opsežniji pregledni rad o toj djelatnosti. To je ključni motiv za pisanje ovoga rada. U njemu se opisuju počeci, tok i uvjeti i vrijeme okončanja rudarske aktivnosti, najprije mrkog uglja, a potom boksita. Druge su mineralne sirovine, osim povremenog vađenja i obrade ukrasnog kamena, bile, a i danas su posve nezanimljive za eksploataciju.*

Ovaj se rad pojavljuje mnogo godina nakon konačnog gašenja rudarske djelatnosti na prostoru koji gravitira Drnišu. Zato je moguće jedino ukazivati na njegovo nesporno značenje u većem dijelu 19. i nešto duže od polovine 20. stoljeća. Temeljni je zaključak da rudarstvo nije dalo doprinose razvitku drniškog prostora kakvo je moglo i trebalo dati.

Ključne riječi: boksit, drniško područje, mrki ugalj, počeci i okončanje rudarske aktivnosti, rudarstvo

Uvodne napomene

Dalmatinsko, a napose drniško rudarstvo ima dugu povijest. Za tu djelatnost može se reći da je gotovo zauvijek okončana. Vjerojatnost je velika da do restitucije rudarstva za bilo koju mineralnu sirovinu neće više doći, barem ne u osjetnijim razmjerima. Rudarstvo kakvo smo poznavali odavna je već nestali svijet, tek u slabim sjećanjima još rijetkih živućih rudara; uglavnom živi u arhivskim dokumentima i rijetkim publikacijama.

Pokušaji rudarenja padaju još u vrijeme mletačke uprave, u 18. stoljeću. Slijedi prva, kratkotrajna austrijska uprava, kojoj rudarstvo nije bilo u prvom planu. Francuska je uprava o rudarstvu razmišljala ozbiljnije, o čemu svjedoči i sam maršal Marmont u svojim *Memoarima*. Druga austrijska uprava bitno je obilje-

žena razvojem ove djelatnosti, isključivo vezane za eksploataciju ugljena. Tek na kraju trajanja monarhije pojavljuje se njezin nedovoljno i nejasno artikuliran interes za boksit. U toku prve Jugoslavije rudarstvo je intenzivirano jer se gotovo stogodišnjem kopanju ugljena pridružuje eksploatacija boksita. Vrijeme Nezavisne države Hrvatske obilježeno je ratom, talijanskom, potom njemačkom okupacijom i bitnim reduciranjem rudarske djelatnosti. U toku trajanja druge (socijalističke) Jugoslavije i SR Hrvatske u njoj, proizvodnja i ugljena i boksita doživljavaju svoje vrhunce, da bi 1970.-ih uslijedilo gašenje vađenja ugljena, a potom i do bitne redukcije boksitne proizvodnje. Po osamostaljivanju Republike Hrvatske kao zasebne države rudarenje je u potpunosti prestalo.

Danas je gotovo nemoguće pojmiti koliko je značenje rudarstvo imalo u dugoj polovini 19. i nešto duže od prve polovine 20. stoljeća. Rudnici (i ugljena i boksita) držali su važne, čak i vodeće uloge u državama kojima je u pojedinom razdoblju ovo područje pripadalo. Nijedna industrija, ni druga djelatnost nije do danas imala toliki značaj kao rudarstvo. Posebice na zaposlenost. Međutim, rudarstvo nije ni iniciralo, ni poticalo, niti je udarilo temelje razvoja drugih djelatnosti osim marginalnih u transportu i zanatstvu. Unatoč tome što je od početka rudarenja bila poznata njegova neizbježna prolaznost.

Djelatnost rudarstva odigravala se kroz tri stoljeća, s oko 150 godina intenzivne eksploatacije, te u okviru nekoliko državnih zajednica. Oprezno se računa da je iz zemlje izvađeno više od 16 milijuna tona korisnih sirovina i još oko 10 milijuna tona jalovine. U tom vremenu malo koja rudarska obitelj nije doživjela tragediju pogibelji. Na rudnicima je radilo mnogo stranaca čija imena i sudbine, osim iznimno, ostaju nepoznata, nezapisana. O rečenom oskudni su podaci, siromašna je povijest, čime ostaje prilično dužna sadašnjim nama i onima koji će doći poslije nas.

Rudarstvo postupno nestaje iz memorije i sentimenta sadašnjih generacija, jer rudarstvo nije pratitelj života današnjih generacija. Činjenice o njemu zasjenjene su ljudskom nebrigom i dodatno oskvrnute u nedavnom ratu. Na površini zemlje ostavljene su otužne, osamljene i sada posve besmislene gomile ili humci jalovine – „mejane“, koje nalikuju krupnim i ružnim krastama na nevinom tijelu zemlje. Naiđe se i na pokoju depresiju, zemljino ulegnuće na mjestima gdje je debeli sloj ugljena povaden a „opave“ zarušene; preostao je poneki besmisleni, zaboravljeni kolosijek, napuštena devastirana radionica - prazna i ogoljela, pokoja nikome potrebna zidana ljuštura trafostanice, jedva primjetni, uglavnom neoznačeni i nezaštićeni ulazi u nekada slavne jame, čak čašćene carskim i kraljevskim imenima. „Nikad više“ – nepisana je, ali danas gotovo svima jasna poruka o konačnoj sudbini nekada bučnog, bujnog i snažnog rudarskog življenja.

Drniš i Siverić bijahu istinske multinacionalne i multikulturalne sredine. Šteta

je što motivi dolaska, profesionalne pozicije, pa čak ni mnoga imena tih stranih ljudi nigdje nisu zabilježena, niti će više ikada biti poznata. Jedino se pažljivim pregledom matica vjenčanih, rođenih i umrlih, mogu otkriti sačuvane rijetke činjenice neke davne mladosti, nekog djetinjstva, nekog čudnog obiteljskog i osobnog imena kakvih već dugo nema na ovim prostorima. A bilo ih je.

Rudarstvo je djelatnost koja isključivo ovisi o rudama i rudačama u njedrima Zemlje. Nije nezanimljivo znati kad su i kako nastajale pojedine rude i rudače, u kojem razdoblju geološkog života našeg planeta. Još važnije je znati kojim sve mineralnim, metalonosnim i energetske sirovinama područje raspolaže i kakve su šanse da se koriste barem uz minimum ekonomske opravdanosti. To će se u mogućoj mjeri naći u ovom napisu.

Ovaj rad sadrži tematsku cjelinu: rudarstvo, time da je tema već davno duboko u vlasti povijesnih činjenica. Ničim ne pripadaju 21. stoljeću. Tema rudarstva obuhvaća početak, tok i okončanje proizvodnje ugljena, a potom, na isti način i boksita. Eksploatacija ostalih mineralnih sirovina bila je uvijek zanemariva, pa je tek ovlaš opisana. Rudarstvo je bitno zastupljeno u mojoj osobnoj kulturi, odgoju i u mome sjećanju i emocijama, i to uglavnom po manifestacijama koje nisu bitno rudarske, ali su uz rudarstvo blisko vezane. To je činjenica da mi je otac i veliki dio šire obitelji u rudarstvu proveo čitav radni vijek, to su rudarske sirene snažnih, reskih (gotovo zapovjednih) i dalekih zvučnih doseg, koje su se trostruko oglašavale pri počecima svake od tri smjene i svakome davale jasne vremenske orijentacije. To su rudarske „sviće“ koje je, noću, na „šihlu“ i sa „šihle“ nosio svaki rudar osvjetljavajući sebi put do svoje kuće, ali su se ‘rudarske sviće’ koristile i u kućanstvima, to su, nažalost, česte priče o nesrećama i smrtima rudara, ali i priče o načinu rada, ulasku u jamu, jamskim hodnicima, minama u jamama i ventilaciji. To su golubovi koji su se izlijegali u napuštenim oknima i kavama koje smo s dječjom znatiželjom i uzbuđenjem gledali, to je, konačno, specifičan miris ugljena kojeg sam udisao i nije mi bio neugodan. Rudarstvo je, može se reći gotovo dio genetske karte starijih još živih i brojnih bivših generacija rudara kao i, na neki poseban način, čitavog ovog prostora.

Opisujući prošlost rudarstva „družio“ sam se s mnogim pametnim ljudima koji su ostavili svoje usputne zapise i studije o tim temama iz raznih vremenskih razdoblja. Malo je reći da sam im svima beskrajno zahvalan, jer moj skromni doprinos razumijevanju ovih tema i gradivu o njima ne bi bez njih bio moguć.

PREGLED POVIJESTI DRNIŠKOG RUDARSTVA

Počeci rudarstva u 18. stoljeću

Rudarstvo je, kao gospodarska grana bez dvojbe velika povijesna i gospodarska tema i činjenica, ali istovremeno i složena sociološka, kulturološka i demografska priča drniškoga kraja. Rudarstvo je riječ koja je, dok je bila poduzetnički aktualna, imala posebnu vrijednost vlasnicima rudnika. Određenu je vrijednost imala i rudarima, njihovim obiteljima, kao i ostalim stanovnicima područja, a tek marginalnu široj socijalnoj zajednici. Činjenica je da je i ta djelatnost i način i opseg sjećanja na nju već dugo potisnuta u domenu ljudskog zaborava, u prostore čiste povijesti. Malo je danas (izuzevši sam Siverić) vidljivih tragova te djelatnosti, osim usamljenih, posve nemarno sleganih hrpa jalovine („kiša“) nekih jedva primjetnih depresija zemljišta nastalih urušavanjem nekadašnjih podzemnih rudarskih hodnika, zapuštenih, zaboravljenih i zlokobno otvorenih kava i pokojeg još nezarušenog ulaza u podzemne hodnike nekadašnjih rudnika. Upravo zbog svega toga rudarstvo traži pažljivu i odgovornu obradu njegove povijesti, od samih, prilično davnih, posve primitivnih početaka, razbuktavanja te djelatnosti pa do njezinog bolnog konačnog nestanka. Velike gospodarske teme drniškoga kraja, a rudarstvo to nesumnjivo jest, ne bi se smjele tako olako zaboravljati, zapuštati i prepuštati nemaru. U najmanju ruku treba ih istraživati i zapisivati i opisivati, iskreno, istinito, krajnje odgovorno i što detaljnije.

Povijesti ne smeta da i nadalje ostane posve vjerodostojna unatoč tome što ne može precizno utvrditi dan (čak ni godinu) od kada počinje konkretna povijesna priča o drniškom rudarstvu. Važno je da se priča temelji na provjerenim i provjerljivim činjenicama i podacima i da je priča istinski očišćena od bilo kakvih interpretativnih zastranjenja. Nepoznavanje konkretnog dana početka rudarenja jest takav slučaj, ali zato povijest rudarenja ne smije ostati nenapisana (i dopunjavana čim se spoznaju nove činjenice). Naime, velika je razlika između povijesti i šutnje. Sigurno je da je rudnik u Siveriću imao jedan život i da može imati samo jednu povijest. Pitanje je koliko se ta povijest zna, kako je mi sadašnji osjećamo, kako je tumačimo. Još u toku 18. stoljeća mnogi su znatiželjni putopisci, avanturisti, razni nemirni poduzetnici, vojni dostojanstvenici, ondašnji publicisti i znanstvenici, pa čak i predstavnici (tuđinske) izvršne vlasti smatrali da Dalmacija i širi drniški prostor obiluju raznim mineralnim sirovinama i rudama i to u vrlo velikim količinama. Čak i zlatom. Nažalost, kako danas znamo, radilo se o velikoj i uglavnom bolnoj zabludi.

Čak i u doba mletačke uprave, kako svjedoče neki zapisi suvremenika, seljaci su za vlastite potrebe kopali, na prostoru Siverića, površinske naslage (izdanke)

ugljena. Koncem 18. stoljeća obnovljene su i intenzivirane ranije sporedno, ograničeno, nedovoljno stručno i nesistematski učinjene istrage rudnog blaga Dalmacije. I tek tada je utvrđeno da u njoj postoje naslage „kamenog“ ugljena na tri mjesta: kod Drniša i na otocima Krku i Rabu. Na tom tragu, francuski guverner Dalmacije, Vincenzo Dandolo, početkom 19. stoljeća čak je tvrdio da u Dalmaciji ima kamenog ugljena u tolikim količinama da ga nije moguće iscrpiti stoljećima.

Izgleda da se prvi put o rudarstvu u široj okolici Drniša službeno govori u spisima generalnog providura Daniele Dolfina, koji je u svojim izvještajima Senatu zapisao da se 1694. godine spominje pet rudara u okolici Knina (ali se ne zna koju su rudu kopali) (Peričić, 1993.).

Daleke 1749. godine Francesco Borelli predlagao je državi (mletačkoj) iskorištavanje katrana u pokrajini (Dalmaciji), a desetak godina kasnije upravo je on izvršio prva rudarsko-geološka istraživanja po Dalmaciji, koja nisu, čini se, dala ohrabrujuće rezultate (Peričić, 1980.).

Sredinom 18. stoljeća interes za rudarstvo je živnuo i poprima konkretnije forme. *Magistrato sopra le miniere u Veneciji*, kao ovlašteni državni organ, u ljeto 1757. godine izdao je (rudarsku) licencu nekom Vincenzu Smechiji, Bokelju, po nekim indicijama iz Kotora, koji je živio prilično avanturističkim životom, ali je bio i mletački konzul u Trstu. Licenca, odnosno ondašnji oblik koncesije dat mu je u svrhu eksperimentalnog kopanja ugljena u Dalmaciji (licenca je bila vezana isključivo za ugljen). Nisu, međutim, poznati konačni rezultati tog pokušaja (Peričić, 1980.). Pokušaj je ostao na razini eksperimenta, koji je, kao eksperiment, dao pozitivne rezultate. Desetak godina kasnije ugljen se kopao negdje u planini Promini, a cjelokupne iskopane količine prodavale su se u Rijeci i Trstu, gdje je uglavnom korišten u destilerijama šećera. U tim tadašnjim rudarskim kopovima bilo je zaposleno do stotinjak seljaka bez ikakvog iskustva u rudarskom poslu (Peričić, 1988.). U spisima generalnog providura Angela Dieda nalaze se i vijesti o tome da se još 1766. godine kopao kameni ugljen u blizini Drniša i Sinja (Peričić, 1980.).

U drugoj polovini 18. stoljeća, navodno 1767. godine (?), po raspoloživim dokumentima, u Skradin „stizala je rudača iz Drniša“. Tako je u spisima rudarskog kapetana Zan Carla Zorza upisano kako su Dominic Zar iz Silve i tenente Jeronim Billia doveli, zaprežnim kolima „un carico“ (240 miara (?) fosilnog ugljena u Skradin“ (Josip Ante Soldo, 1991.).

Godine 1776. je podijeljena investitura dvojici Venecijanaca za kopanje nekog plemenitog metala, zlata ili srebra, u mjestu Gradac kod Drniša (ali su odmah odustali, iz nepoznatih razloga). Iduće godine mletačka je vlada investituru prebacila na trojicu novih ortaka uz obvezu podavanja desetine iskopane rudače (te cjelokupnog iskopa, ako bi se pronašli plemeniti metali) (Peričić, 1980.).

I zaista, prvim pouzdanim pisanim službenim dokumentom vezanim za eksploataciju rudnog bogatstva na širem prostoru Drniša za sada se smatra izdavanje dozvole (investiture) od strane mletačke vlasti za upravo spomenuto iskapanje rude zlata u Gracu. Opći providur Girolamo Gradenigo najprije je 10. lipnja 1777. u Gradac poslao komisiju od tri člana (u sastavu: Alessandro Buvolo, Pietro N. Giustiniani i Pietro Barbarigo) da pregleda taj teren i procijeni korisnost davanja licence na određene rudarske radove. Komisija je teren pregledala i pozitivno se izrazila o namjeri trojice zainteresiranih poduzetnika: Ante Radnića, Domenica Colombani-a i G. Batt Valerija koji su dozvolu i zatražili. Opći providur je o tome pisao kninskom providuru 1. kolovoza 1777. godine, s prijedlogom da im dopusti kopanje rude uz uvjet da državi plaćaju desetinu i da su sve zlato koje nađu obvezni predati državnoj kovnici ili blagajni – *nella publica caeca*. Poslije toga, dana 10. listopada 1777. godine tražena dozvola je i izdana. Od ovog pokušaja rudarenja najvjerojatnije nitko nije imao koristi jer zlato, kako se danas zna, u Gracu nisu ni mogli otkriti, pa onda ni kopati, niti rafinirati (Kosor, 1995.; Peričić, 1980.).

Iza toga, Frane Cvjetko Nakić i Ivan (Žvane) Radnić Antin, oba iz Drniša, dobivaju (od *Magistrato sopra le miniere iz Venecije*) patent, odnosno dozvolu 8. kolovoza 1782. godine, da mogu kopati svaku rudu koju otkriju u mjestu Koljanima kod Vrlike (Gaurina, 2003.). Nadarbenici su patentom dobili privilegiju šestomjesečnog probnog kopanja, te naredbu da u slučaju pronalaženja zlata i srebra to neizostavno dojavu vlastima kako bi nađeno dostavljali državi. Vjerojatno su tom prigodom pronađene neke količine željezne rude jer je, neko vrijeme na kopanju, bio angažiran velik broj seljaka – radnika iz obližnjih naselja. O sudbini tog rudnika dalje se ništa ne zna (Peričić, 1980.).

Sustavnija istraživanja i eksperimentalne eksploatacije raznih ruda u Dalmaciji intenziviraju se prema kraju 18. stoljeća. Kontinentalni dio pokrajine, kamo je spadalo šire drniško područje je „*nova stečevina*“ (*aquisto nuovo*), pa je zemljište (dobijeno ratom) pod potpunim i vrhovnim vlasništvom mletačke države (državno zemljište). To znači da su i korisnici rudnog bogatstva sa ili iz državne zemlje dužni državi plaćati godišnji „kanon“, odnosno „rudarsku desetinu“ (Peričić, 1980.).

Konac 18. stoljeća bilo je vrijeme u kojem su se isticali hrabri, riziku skloni pojedinci (poduzetnici u današnjem poimanju), s određenim znanjima i vještinama u poslovima istraživanja i kopanja pronađenih ruda. Najčešće su imali potporu državnih vlasti. Poznato je, nedvojbeno, da je 1783. godine, od strane središnjih vlasti Venecije, njihov artiljerijski poručnik Girolamo Billia, kao vrstan stručnjak, određen za obavljanje temeljitog istraživanja „*terre nitrati*“ (*salitre*) i ugljenih naslaga u Dalmaciji. On je taj zadatak, kako svjedoče dokumenti, izvršio krajnje stručno i brzo (Peričić, 1980.).

Najstariji je zabilježeni površinski kop ugljena na širem drniškom prostoru otvoren u siverićkom zaseoku Midenjaci, dok se najstarijim potkopom smatra „*Franz Josef Stolleen*“ (Gaurina, 2003.). Na samim počecima, a i tada u veoma ograničnoj mjeri, ugalj se kopao sa same zemljine površine. Sve ostalo je jamski kop. I danas se još uvijek mogu vidjeti jame, kao zlokobne mračne dubine i zastražujuća podzemlja; bijahu otvarane posvuda i mnoge ostadoše ružnih utroba, kao trajna opasnost nakon što je „ruda“ iz njih izvađena. Zanimanje rudar – to je uvijek bilo zanimanje bez zbiljske radosti; u jamu se ne nosi ništa od svijeta mašte. Rudari su, po prirodi svoga zanimanja osobe visoke emocionalne otpornosti. Nije jednostavno podnijeti dnevnu izmjenu nužnosti „tamnice“ – jame i realnog nadzemnog, opet obvezama nakrcanog života.

U drugoj polovini 18. stoljeća snažno je rastao interes i za kopanje pakline u Dalmaciji, jer je potražnja za njom bila uistinu velika. Eksploatirala se kod Trogira, u Vinišću i Labinu. Od 1786. godine eksploatacija je pokušavana i u blizini Siverića (Peričić, 1980.). Pravo na kopanje asfalta dobila je obitelj Moscatti, investitrom od 7. veljače 1786., ali je nakon isteka dozvole, zbog velikih gubitaka, državi vratila koncesiju i rudnik.

U devetom desetljeću 18. stoljeća započeo se ugljen kopati i u blizini Skradina. Pronašao ga je i potom iskorištavao već spomenuti Girolamo Billia iz Venecije. Za kratko vrijeme otkrio je još nekoliko ugljenih naslaga na području Promine: to su bila nalazišta u Siveriću, Velušiću i Varošu. Billia je bio vrstan geolog istraživač, ali i vrlo spretan poduzetnik. On je bio osoba koja je organizirala da se ugljen iz Siverića i Velušića, preko Skradina, brodovima prevozi u Rijeku i drugdje po Jadranu (Peričić, 1980.).

Krajem 1792. godine zadarski je plemić Antonio Medici prijavio postojanje novoga rudnika „kamenog“ ugljena nedaleko od Siverića, jednu milju daleko od već napuštenog, i tražio licencu za njegovu eksploataciju, ali se ne zna se je li tu licencu/koncesiju i dobio (Peričić, 1980.).

Zahvaljujući upravo Girolamu Billi i njegovoj poduzetnosti „kameni“ je ugljen ubrzo postao jedan od najglavnijih artikala dalmatinske vanjske trgovine, barem u posljednjem desetljeću ondašnje mletačke uprave. A radilo se o prilično velikim količinama izvezene rude – visoko cijenjene i kurentne trgovačke robe. Tako je prema ugovoru iz 1790. godine samo u rudniku ugljena kod Visovca (Dubravice ?) trebalo iskopati 12.000 milijara (oko 570 vagona) rude mjesečno i dovesti je u Skradin. Daleko najveći problem tada je bio kopneni prijevoz, zbog vrlo loših ili čak i nepostojećih cesta.

U rudokopnom bazenu Promine radi se zapravo o mrkom, a ne kamenom ugljenu. Nastanak i položaj ležišta toga ugljena vezan je za tzv. prominske slojeve. Prosječna debljina prominskog ugljena iznosila je uglavnom 2 do 4 metra,

a geološki pripada, kako je već rečeno, donjem oligocenu. Početna eksploatacija ugljena bila je samo površinska, bez tunelskog (jamskoga) kopanja; rudne naslage su se kopale uglavnom vrlo primitivno, krampovima/pijucima i lopatama, iz jame iznošene i do deponija prenošene u običnim drvenim ili limenim „škipima“/“mašurima“.

Tek polovinom 18. stoljeća započinje blagi rast gospodarstva Dalmacije, a „nešto jače i strukturno složenije tek u toku druge austrijske uprave (dakle iza 1813. godine)“ (Markovina, 2009.). To se poklapa s počecima organiziranije eksploatacije ugljena u Siveriću. O počecima rudarenja na širem drniškom prostoru pisali su, s manje ili više preciznosti i utemeljenosti na vjerodostojnim dokumentima, ili temeljitijim istragama, razni autori. Prema nekim dokumentima, koje je koristio Krste Stošić, on piše da je ugalj na lokalitetu Siverić otkriven još 1766. godine, i da se neredovito, i u manjim količinama vadio i prije 1834. ili 1835. godine, kada započinje organizirana eksploatacija. Naime, Stošić navodi da je eksploatacija započela zapravo 1834. godine (Stošić, 1929.). Ove godine kako početak organiziranijeg rudarenja navode se i u zapisima dalmatinskog namjesnika (imenovanog od strane Monarhije) od rujna 1831. godine, von Lilienberga. On je nakon dvogodišnjeg službenog putovanja po Dalmaciji zapisao (u proljeće 1834.) da se kod Drniša gradi velika peć za ciglu na mjestu gdje će početi proizvodnja kamenog ugljena (Trogrić, Clewig, 2015.).

O počecima i eksperimentalnom kopanju netom spomenute godine danas i nisu sporne. U radu Ekonomskog instituta Zagreb navodi se da je 1835. godine osnovano poduzeće „*Adriatische Steinkohlen Ggewerkschaft in Dalmatiten und Istrien*“, odnosno „C.K. i isključivo povlašćena jadranska glavna radnička družba kamena i ugljevlja za Dalmaciju i Istru“. Za svrhu kopanja ugljena, carskim rješenjem od 22. lipnja 1835. godine vlasnici ovoga poduzeća dobili su isključivo pravo na eksploataciju ugljena u Dalmaciji i Istri. Vlasnici ovog poduzeća bili su: Rothschild, Gaymuller, Stametz, Neuwall i drugi. Upravo je Rothschild, kao najutjecajniji član osnivačkog gremija tvrtke, kako izgleda, bio prvi i vodeći partner koji je organizirano počeo iskorištavati velike i kompaktne naslage ugljena u Siveriću; u prvo vrijeme eksperimentalno, i to upravo 1834. godine. Tada se ugljen prevezio u Skradin i Šibenik u kolima s konjskom zapregom (Gaurina, 2003). Sjedište ovog društva je isprva bilo u Šibeniku, a potom u Zadru. Čitavim rudnikom je rukovodio jedan poslovođa (*capo minatore*) i nadzirao je sve poslove (Ekonomski institut NRH, 1956.; Peričić, 1980.).

Potreba iskorištavanja dalmatinskih nalazišta ugljena (tadašnje apsolutne najvažnije energetske sirovine) dolazila je prije svega otud što je susjedna Italija oskudijevala u ugljenu. Osim toga, ugljen je bio potreban osobito zato što su se u to vrijeme izgrađivale željeznice u Europi (koje su trošile velike količine ugljena

za svoj pogon na vodenu paru). Također i zato što se na moru razvijalo brodarstvo na paru (na račun jedrenjaka), koje je trošilo također velike količine ugljena, kao i zato što se razvijala industrija koja je za svoj pogon isto tako tražila velike količine ugljena. Naime, 19. stoljeće je „*stoljeće vodene pare*“, a energiju za stvaranje pare davao je ugljen. Tako je i prva dalmatinska željeznica (Siverić – Split) izgrađena ponajviše radi eksploatacije ugljena u Siveriću, odnosno zahvaljujući bogatstvu Siverića i Promine ugljenom.

Dalmatinski ugljen izvezio se dugi niz godina u Italiju jer joj je ugljen jako trebao za njezin gospodarski razvoj, a tome je u prilog išla i činjenica da su dva ugljenokopa najveći dio vremena svoga trajanja bila u vlasništvu privatnog talijanskog kapitala. Male količine ugljena kopane su, po svemu što se zna, od 1800. godine, i to upravo u Siveriću. Ovaj je ugljen rabljen uglavnom u malim količinama pri izlijevanju topova (Peričić, 1980.).

Osamnaesto stoljeće je konačno pokazalo da Promina u svojoj nutrini čuva velike količine ugljena, koji je već u tom stoljeću postao najvažnija energetska sirovina na svijetu. Venecija, koja je gotovo čitavo 18. stoljeće upravljala Dalmacijom nije, kao ni čitava Italija, raspolagala vlastitim zalihama ugljena. Unatoč tome, nijedna od njih (ni Venecija, ni neka druga državnica s Apeninskog poluotoka), najvjerojatnije zbog vrlo turbulentnih političkih i ratnih okolnosti nije pristupila organiziranju ozbiljnije proizvodnje ugljena, ovdje gdje ga je bilo u izobilju. To će se dogoditi tek tridesetih godina 19. stoljeća, za vrijeme austrijske, a ne više mletačke uprave ovim prostorima.

RUDARSTVO 19. STOLJEĆA – RUDARSTVO UGLJENA

Rudarstvo u prvoj polovini 19. stoljeća

Rudarska djelatnost, utemeljena na kopanju ugljena, kao kontinuirana djelatnost u pravom smislu te riječi, u drniškom okružju datira iz prve polovice 19. stoljeća. Zbog te činjenice Drniš i njegova okolica, uskoro nakon ozbiljnog početka rudarske djelatnosti, već polovinom tog stoljeća postaju i dugo ostaju čvrsti sinonim rudarstva. Rudarstvo postaje najznačajniji, gotovo dominantni element identiteta područja. Taj status rudarskog prostora ovo područje ima gotovo do potkraj 20. stoljeća, dakle više od 150 godina.

Kao i čitavo 19., tako i početak 20. stoljeća u eksploataciji mineralnog blaga šireg prostora Drniša pripada mrkom ugljenu. Tek će mu se u osvit Prvog svjetskog rata pridružiti početak eksploatacije boksita, te nekih drugih, za drniško rudarstvo i gospodarstvo neusporedivo manje važnih mineralnih sirovina.

Inertno 18. stoljeće u Dalmaciji, gotovo do samog svog kraja karakteristično je po tome da Dalmacijom i u njoj širim drniškim prostorom upravlja Venecija (sve do 1797.). U prvom se dijelu stoljeća središnja mletačka i lokalne uprave još bave ratom, naseljavanjima i razmještajima brojnih pridošlica, razgraničenjima između Venecije i Otomanskog carstva te organizacijom vlasti na novoj i najnovijoj stečevini. Tek je drugi dio tog stoljeća u pogledu rudarstva bio orijentiran, kako je već opisano, na tek povremene, sporadične, nedovoljno pripremljene i loše organizirane, površne i usko lokalizirane istražne radove i otkrića raznih mineralnih sirovina, čemu su tek povremeno slijedila i eventualna eksperimentalna iskapanja.

Prva polovina 19. stoljeća, a osobito razdoblje između 1830. i 1860. godine, period je u kome rudarstvo postaje ozbiljniji posao, ali i period u kome se neke (snažne) zablude o mineralnom bogatstvu Dalmacije i šireg drniškog prostora razbijaju i gase. Organiziraniji istražni radovi i smislenija organizacija proizvodnje fokusiraju se na ugljen i razvoj njegove eksploatacije. Uistinu se to razdoblje može smatrati početkom i razdobljem intenzivne i zgusnute povijesti drniškog rudarstva, posebice ugljenarstva.

Ugljene naslage Velušića i Siverića nastale su, kako je već ranije u ovom napisu objašnjeno, u gornjem regresivnom dijelu Promina naslaga. Na vrlo razveden reljef rijeke su nanijele kopnene sedimente i pretaložile ugljen u paleodepresije. O tome posebno svjedoče paleontološki radovi i znanstveno – stručne rasprave, kao i opsežna geološka i rudarska istraživanja, koncentrirana u početak druge polovine 19. stoljeća. Tada su utvrđene spoznaje o starosti tercijskih naslaga s ugljenom u Promini, utemeljene na ostacima fosilne flore i faune (Institut za geološka istraživanja, 1995.). Godine 1808. podignute su dvije velike peći za proizvodnju vapna u blizini Drniša, koje su kao gorivo rabile ugljen iskopan negdje u blizini ovoga mjesta (Kosor, 1995.; Peričić, 1980.).

Rudarstvu su, posebice ugljenu, značaj davali i Francuzi za vrijeme svoje kratkotrajne uprave Dalmacijom. Oni su, koliko se danas zna, već prvih godina svoje uprave od 1806. do 1808. iskorištavali siverićki ugljen za svoje potrebe. Tako general/maršal Marmont, u pismu vojvodi De Feltre (iz Trsta), od 6. veljače 1810. godine, kaže: "Eksploatacija rudnika nije na visini na kojoj bi mogla biti i poslije istraživanja, promatranja i korisnih izmjena; možemo se s pravom nadati povećanju proizvodnje pa prema tome i povećanju prihoda" (Marmont, 1984.:190.). Također piše: "Rudnici mrkog ugljena mogli su se iskorištavati lako i u izobilju. U Italiji ih nema ni za lijek, a planina Promina, udaljena dvije milje od Drniša... čitava je samo veliko rudište goriva, što se nalazi pod zemljom. Ovo su potvrdila sondiranja izvršena u dubini od više stotina stopa" (Marmont, 1984.:73). I nastavlja: „Kada postadoh guvernerom Ilirskih provincija namjeravah ga iskori-

stiti, ali sudbina me odvede drugim ciljevima ubacivši me u daleke kombinacije (Marmont, 1984.: 58).

Dalmacija, Zagora i Drniš nisu tada imali nikakve industrijske tradicije, a pogotovo rudarske. To potvrđuje i sljedeći Marmontov zapis o zaleđu onodobne Dalmacije: „Unutrašnjost je vrlo siromašna...Njeno čitavo bogatstvo tvore rijetke poljoprivredne kulture, veliki broj loše i kržljave stoke. Šume su im poharane i svedene na šikaru voljom samog stanovništva samo da bi ono izbjeglo tlaku koju je zahtijevala njihova eksploatacija za potrebe mletačke mornarice, uz to milijun i sto tisuća koza brsti stabla i sprečava njihov rast (Pisani Paul: *La Dalmatie de 1797.*, a 1815. kaže da je prema popisu stoke iz 1806. Dalmacija imala 2 milijuna grla stoke, od toga 700.000 koza i više od jednog milijuna ovaca). Traljave kolibe u kojima čitava obitelj prebiva i spava uz isto ognjište; rijeke zakrčenih tokova i nezdravih obala, i one druge što su izduble u litici okomita korita duboka dvadeset do trideset stopa; vrlo bogata ali neiskorištena nalazišta ugljena i stjenovite ravnice bez ikakvog raslinja duge pet do šest milja, nad kojima se uzdižu planine visoke sedam do osam stotina hvati sačinjene od golih i izlokanih nabačenih hridina: takvu sliku pruža unutrašnjost Dalmacije. Ali ovu tako tužnu i siromašnu zemlju nastavaju lijepi, vrijedni i vedri stanovnici; neuki, jednostavni, smioni, spremni da se žrtvuju za svoje vođe; ali poput svih neuljudenih ne shvaćaju mudrovanja; da bi se pokrenuli potrebno je djelovati na njihova osjetila i podvrći ih materijalnoj akciji: Lijeni poput svih onih kod kojih civilizacija kasni, oni pretjeravaju u snazi, žene im služe za najteže poslove, dok se muškarci odmaraju i zabavljaju. Nisu dalekovidni, pa za sedam do osam mjeseci potroše svu hranu od koje bi mogli živjeti godinu dana, onda svakog proljeće gladuju i žive od zeleni i kozjeg mlijeka. Ipak njihova snaga i ljepota iznenadi svakog stranca. Ova ljepota i snaga rezultat su raznih čimbenika. Zbog načina života i bijede umiru sva slabašna i loše građena djeca; prežive samo snažni i otporni. Tako svaka generacija doživljava neku vrst prisilnog čišćenja koje stvara kršnu i otpornu rasu. Ovo opažanje može se primijeniti na sve neuljudene narode; na ovaj način možemo protumačiti ovaj stas i ljepotu kojoj se dive svi namjernici“ (Marmont, 1984.: 40-41). Ovome se mogu dodati i zaključci Vicka Dandola, francuskog guvernera Dalmacije, iz 1809. godine, koji je zapisao:“U Dalmaciji ima na stotine sela u kojima nitko ne zna pisati izuzev nezalice župnika koji to loše zna“. Guverner Dandolo je također pisao Napoleonu i sljedeće:“Jedino su bogatstvo Morlaka, o Sire, njegovi snažni mišići“ (Grmek, 1960.). Iz ovakvog socijalnog miljea formirali su se prvi rudari, potpuno nepripremljeni na zahtjeve rudarskog posla i posve nesvjesni svih opasnosti koje ti poslovi za život rudara objektivno nose.

Za francuske uprave Dalmacijom obavljani su eksperimentalni iskopi ugljena i na otoku Pagu. Što se našeg područja tiče, zna se da je 1819. godine ugljen

kopan u malim količinama u okolici Drniša (u Siveriću) i da su te male količine odvožene preko Šibenika, brodovima, po jadranskom bazenu. Te, 1819. godine, poduzetnik Narcis Galeotović u Siveriću je iskopao oko „400 kara“ ugljena i odaslao ga brodovima u Trst i Mletke. To je prvi, za sada poznati spomen istinske eksploatacije i izvoza ugljena, dok je tvrtka Reven i Schick i Beča tek 1826. godine dobila dopuštenje vlasti za obilnije korištenje rudnih (ugljenih) naslaga (Peričić, 1988.).

O ugljenu je pisao i Lujo Matutinović, visokopozicionirani vojni časnik u Napoleonovoj vojnoj hijerarhiji. On piše: “U Siveriću u planini Promini i u Dubravicama...postoje rudnici kamenog ugljena. Jedno društvo koje ih je željelo iskorištavati poslalo je engleskog fizičara Johna Smitha koji je utvrdio da bi se tim ugljenom moglo natovariti više tisuća velikih brodova...Ali dovoz drveta potrebnog za vađenje ugljena skupo bi stajao“ (Matutinović, 2009.: 153).

Početak proizvodnje ugljena zabilježen je navodno na radilištu zvanom Okumpava, pored zaseoka Šiklići (u Siveriću), gdje se ugalj nalazio na samoj površini zemlje. Ugljen iz ovog rudišta bio je najveće kalorične moći, ali je sadržavao mnogo sumpora (i bio relativno lako zapaljiv). Zbog bogatih naslaga ugljena, kao, i nešto manje, boksita, geolozi su na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće Prominu zvali zlatnim brdom. U Siveriću su se ugljene naslage nalazile u ravnom (vodoravnom) položaju, zbog čega ga je bilo lako eksploatirati (rudari su govorili da je u odnosu na druge rudnike, u siverskom rudniku raditi kao u kancelariji, te da ugljen s mjesta kopanja ide direktno u državne vagone kroz separaciju bez velikih troškova prijevoza).

Na samom početku druge austrijske uprave, poslije 1814. godine, u Dalmaciji se rudarstvu poklanja nešto više pozornosti, napose od trenutka kada ugalj postaje neophodan parobrodarstvu na Jadranu. Godine 1819. kopa se u Promini (Peričić). Do šibenske luke ugljen se prevozio po dosta lošoj cesti. Upravo radi efikasnog i pravovremenog izvoza ugljena još je 1819. godine popravljena cesta Drniš – Šibenik (Markovina). Godine 1826. tvrtka Reyen i Schlich iz Beča, kako je već spomenuto, od vlasti je dobila odobrenje za obilnije korištenje (kopanje) ležišta ugljena. Ta je tvrtka, izgleda organizirala prvu pravu i sveobuhvatniju ekspertizu kakvoće rude (uglja) s različitih padina planine Promine, koja je dala povoljne ocjene. Pronađene su bogate naslage, energetske vrijednosti od oko 4.500 kalorija. Na temelju tih povoljnih rezultata istraživanja bila je planirana izgradnja određenih pratećih objekata. Ali, po svemu sudeći, sve je ostalo u planovima do pojave, 1830. godine, bečke tvrtke Rothschild, odnosno društva akcionara (dioničara) za unapređenje vađenja kamenog ugljena u Dalmaciji i Istri sa sjedištem u Šibeniku i, kasnije u Zadru. Ta je tvrtka obavila dodatna temeljita istraživanja i provjeru kakvoće ležišta ugljena kod Siverića, Tepljuha, Badnja i Velušića i

uložila priličan kapital u nadi da će im se uloženo mnogostruko vratiti. Po svemu sudeći, i te su istrage ponudile dobre nalaze za dugotrajnu mogućnost eksploatacije. Svrha te tvrtke bila je iskop i prodaja ugljena lukama Jadrana, Sredozemlja i Mramornog mora, za gradnju željezničkih pruga, loženje kotlova i loženje parobroda. Intenzivnije iskapanje ugljena uslijedilo je 1834. godine. Najprije su kod Siverića otvorene dvije jame – galerije; ondje je bilo zaposleno stotinjak stalnih i 50 – 60 sezonskih radnika, a u šestom desetljeću između 250 i 300 radnika, Dvije godine kasnije, 1836. u Drnišu je otvoren Rudarski ured (Ufficio montanistico), što je bio ozbiljan znak da su se vlasnici ugljenokopa odlučili na intenzivnije i trajnije iskorištavanje pronađenih i naslućenih, potencijalnih ugljenih naslaga, koje su kasnije i otkrivene.

Ugljen se najprije počeo kopati kod Siverića i Tepljuha. Nešto kasnije, na ovim je rudokopima organiziran i istinski kompletiran proizvodni pogon, sličan drugima takve vrste u Europi. To je i razlog da se siverićki rudari smatraju i svrstavaju među rijetke onodobne industrijske radnike Dalmacije. Godine 1837. iskopano je 134.000 stotinjaka, a sljedećih godina se iskop kretao od 100.000 do 150.000 stotinjaka funti godišnje. Tih prvih godina eksploatacije vlasnici (Rothschild i drugi) ulagali su ozbiljne svote fiorina u rudnički razvoj. Međutim, korupcija (koja je, eto i tada postojala) te drugi razlozi podrivaju financijsku ekonomiku rudarenja, tako da ulaganja u tehnologiju nisu davala adekvatne rezultate u količinama, u sigurnosti rada rudara, kao ni u tržišnoj vrijednosti proizvedenih količina, pa ni u dobiti. Unatoč tome što je rudnik poslovao s gubicima Rothschild ga je uporno vodio i u njega ulagao.

Prijevoz rude iz rudnika u Siveriću do Drniša organiziran je malim vagonetima, a od Drniša do Šibenika, gdje su bila ugljena skladišta tvrtke, seoskim karovima. Budući da je proizvodnja u međuvremenu unaprijeđena, u petom i šestom desetljeću tog stoljeća kopane su sve veće količine. Tako je bilo moguće da se u vremenu od 1. 11. 1842. do 30. 6. 1843. preko šibenske luke izveze 56.988, a 1852. pak 91.608 stotinjaka (funti) ugljena – Antrocoterium Dalmaticum (Peričić, 1987.).

Da se radi o ozbiljnom poduzetničkom pothvatu, cijenjenom od strane suvremenika, svjedoči i kratki ali poticajni zapis iz 1846. godine, zabilježen ovako: “Kod Drniša na istočnom dijelu Promine postoji rudnik značajne širine i kapaciteta odakle se (ugljen) brižljivo vadi već više godina“ (Carrara, 2006.).

U prvoj polovini 19. stoljeća talijanski kapital bio je, iz već spominjanih razloga, jako zainteresiran za eksploataciju dalmatinskih ugljenokopa. Naime, u to doba dolazi do snažnog razvoja prometa i na kopnu i na moru. Izgradnja željeznica zahtijeva velike količine ugljena kao pogonske energije. Ista je situacija i s parobrodima koji sve više zamjenjuju jedrenjake. I ostala industrija se vrlo brzo

razvijala i trebala je izdašnu pogonsku energiju. Zbog toga je 1835. godine osnovano poduzeće „C.K. isključivo povlašćena jadranska glavna rudnička družba kamena i ugljehlja za Istru i Dalmaciju“. U početku se ugalj vadio u vrlo malim količinama. Prema podacima iz arhive Rudnika Siverić, 1858. godine u ovom je rudniku izvađeno tek oko 8.300 tona. Pedesetak godina kasnije, 1906., izvađeno je oko 155.000 tona (Ekonomski institut NRH, 1956.).

U ranijoj fazi druge austrijske uprave, između 30.-ih i 40.-ih godina 19. stoljeća, rudnik u Siveriću počinje kopati i isporučivati znatnije količine ugljena. Na razvoj ovoga rudnika presudno je utjecala i razvoj pridonijela činjenica osnivanja tršćanskog parobrodarskog poduzeća Lloyd, 1836. godine, koje je dugo vremena otkupljivalo cjelokupnu proizvodnju siverićkog rudnika za potrebe svojih parobroda (19. stoljeće je, kao što je općepoznato, stoljeće pare). Time je jako prosperirala i šibenska luka, jer su njezini kapaciteti, radi deponiranja i prekrcaja siverićkog ugljena, morali biti bitno prošireni. Preko ove luke siverićki je ugljen izvožen u Trst i druge talijanske jadranske gradove. Neznatan dio ugljena korišten je u domaćoj industriji. Tada su u Šibeniku postojale dvije manufakturne radionice koje su ga koristile za potrebe svoje proizvodnje, i to jedna za pročišćavanje pakline, a druga za proizvodnju opeke.

Tvrtka Rothschild iz Beča istraživala je nalazišta ugljena kod Badnja, Siverića, Tepljuha i Velušića 1830. godine, a Jadransko društvo za iskop ugljena otvorilo je u Drnišu, kako je već opisano, godine 1836. svoj Ufficio montanistico (Rudarski ured), pa je ozbiljnija proizvodnja ugljena, kako se danas iz raznih dokumenata može zaključiti, započela sljedeće, 1837. godine (Markovina, 2008.).

Bogata obitelj Rothschild i drugovi počela je 1836. sistematski pripremati eksploataciju ugljena u Siveriću i u taj je pothvat uložila prilično velik kapital. Međutim, koliko se danas zna, rudnik je gotovo permanentno poslovao s gubicima. Dvadesetak godina kasnije, 1857., Rothschild i društvo rudnik prodaju domaćim poduzetnicima Anti Makale i Vicenzu Galvaniju iz Šibenika za 12.000 fiorina (to su jedini domaći vlasnici ugljenokopa u njegovoj povijesti do nacionalizacije nakon Drugog svjetskog rata). Od tada je rudnik počeo poslovati, navodno s ozbiljnijim dobitcima. To je bio temeljni ekonomski razlog da su ga Makale i Galvani mogli više nego povoljno prodati 1873. godine (za više od 150.000 fiorina) talijanskom društvu „Societa del Monte Promina“ (Markovina). Izgleda da je i u ugljeničko društvo „Dalmatia“ u Velušiću početni kapital također uložila bogata europska obitelj Rothschild (Blažević, 2009.).

Svakako, istinska organizirana eksploatacija tamošnjeg ugljena je, kao eksperimentalno kopanje, zapravo započela 1834. godine, na dva mjesta – kod Siverića i Tepljuha. To je poduzela spomenuta bečka tvrtka – Društvo akcionara za unapređenje iskopa kamenog uglja u Dalmaciji i Istri. Kod Siverića su bile otvorene

dvije galerije: ona svete Barbare je bila glavni iskop. U njoj su, u svrhu sigurnosti rudara, bili napravljeni podzemni opkopi (a vjerojatno nabavljena i neka druga oprema), zbog čega je ova jama „predstavljala čitav podzemni grad“, (odnosno „citta sotterraneo“). Bila je duga oko 360 metara (i u njoj se kopalo vrlo intenzivno)... Druga jama - galerija je bila Salamona. Tamo je bilo stalno zaposleno 100 rudara (i 50 do 60 povremeno zaposlenih okolnih seljaka). Čitavim rudnikom je rukovodio jedan poslovođa (capo minatore) i nadzirao sve poslove. U jami sveta Barbara neko vrijeme radilo se danju i noću, uz uporabu svodova sagrađenih od potpirača, dok se u drugoj jami (Salamona) kopalo jedino površinski i samo danju. Pod konac 40.-ih godina 19. stoljeća u tim rudnicima bilo je zaposleno 150, a 1854. godine već 250 radnika (Šiklić, 2011.; Peričić, 1988.).

Kada je 1827. godine obnovljena ekspertiza ugljena u Dalmaciji od strane kompetentnih onovremenih stručnjaka/eksperata, ustanovljeno je da je kakvoća ugljena zadovoljavajuća, napose ona iz kopova s padina Promine. Pozitivni rezultati ekspertize dali su snažan poslovni motiv onovremenim poduzetnicima za prihvaćanje rizika i za pripremanje organizirane eksploatacije. U skladu s tim poduzetničkim razumijevanjem rezultata istražnih radova formirana je vizija ne samo kopanja ugljena, već i daljnjih popratnih, ali neizbježnih aktivnosti i potreba rudnika. Jedan je stručnjak (danas nepoznata imena), godine 1832. , predlagao opsežan program gradnje pratećih objekata: nastambi za rudare, skladišta za ugljen i željezničkih pruga od rudnika do krcališta na najprikladnijem mjestu na morskoj obali (Peričić, 1988.).

Što se željezne rude tiče, zna se da je 1827. godine bečka vlada dala koncesiju izvjesnom Mati Pavelli iz Šibenika za pronalaženje odnosno eksploataciju jednog rudnika željeza u Promini, samo na tri mjeseca, ali je ostalo nepoznato što je na temelju te koncesije stvarno učinjeno. Željezne rude je vjerojatno bilo u planini Moseću, pa ju je 1837. godine šibensko rudarsko društvo počelo kopati na dvije lokacije u toj planini, te s druge, sjeverne strane Drniša, u (planini Promini) u Lukaru i Velušiću. Radilo se o pokusnim kopovima, zapravo sondiranju, i u tu su svrhu izbušena 33 bunara od 18 – 19 metara dubine. Kako se pokazalo da je postotak rudače u tamošnjim naslagama vrlo malen, odustalo se i od daljnjeg istraživanja i od eksploatacije na istraženim prostorima (Peričić, 1987.).

Poslije toga, koliko je poznato, prvi je bogati Rothschild i drugovi, nakon eksperimentalne faze, počeo sistematski kopati ugljen u Siveriću. U idućih četrdesetak godina promjene vlasništva nad rudnikom u Siveriću bile su zaista burne i relativno česte. Bečanin, grof Rothschild je godine 1857. godine rudnik prodao šibenčanima Anti Makali i Vincencu Galvaniju, a ovi su ga dalje prodali 1873. godine talijanskoj tvrtki „Societa del Monte Promina“ iz Turina (Torina). Talijani su rudnik preuzeli 23. 8. 1873. godine (Kosor, 1995.).

O dvjema prvim godinama organizirane eksploatacije siveričkog ugljena, o rudarima, plaćama, načinu proizvodnje i odnosima među zaposlenima, u bečkom arhivu postoji izvještaj, koji je grof Lillienberg poslao 11. srpnja 1837. godine iz Zadra poznatom kancelaru Metternichu. U tom izvještaju stoji: "Ravnatelji iskapanja ugljena u siveričkom rudniku kod Drniša nisu umanjili plaće radnicima, niti su se radovi potpuno umanjili. To se ponekad dogodilo kratkotrajno zbog nebitnih uzroka i to odlaskom rudara koji su dovedeni sa strane, budući da domorodci nisu bili dovoljno iskusni da postave potpornje u rovovima i ostalo što sada dobro izvode. Katkada je poneki zaplet prouzročila nesuglasica između ravnatelja Obersteina i blagajnika Kumera. Prvi je smatran inteligentnijim od drugog; drugi je utjecajniiji kod rudarskog društva.

Osim toga radnici iz Drniša i okolice pokušali su isključiti ostale takmace, pa je i to prouzročilo poneku neugodnost. Posao ipak napreduje dobro, bez značajnih izgreda. Broj se radnika može računati od 150 do 160 dnevno s plaćom od 14 do 16 karantana, ponekom i više. Radnici su zaposleni u dva rudnika, ili bolje rečeno podijeljeni su na dva položaja u istom rudniku., jedan nazvan Barbara, drugi Salamun. U jednom se radi na otvorenom i samo po danu; u drugom u rovovima uz upaljeno svjetlo, danju i noću naizmjenice. Veća ili manja potreba radnika regulira se većom ili manjom mogućnošću da se dobiju odgovarajuća prijevozna sredstva. Budući da ugljen gubi snagu ako je izložen sunčanim zrakama, nastoji se da ono što je iskopano odmah bude prevezeno u Šibenik i pohranjeno u spremište. Uprava ima malo vučnih konja za prijevoz, stoga se ugaj velikim dijelom prebacuje na leđima morlačkih konja uz plaću od 17 karantana i ulomkom (računa se u okama) za sto funta. Jedan konj nosi težinu oko 180 funta. Za razliku, kako se prakticiralo do pred pet, šest mjeseci ne računa se dio koji se smrvi, a to je zato da bi se prisilili pregonitelji da ne tovore što ima padne pod ruku, nego da biraju velike komade koji se lako ne lome.

Ta je mjera u početku izazvala nezadovoljstvo među morlacima, ali su se kasnije prilagodili. Radi olakšanja prijevoza uprava je nabavila šest vlastitih kola nekim pojedincima koji su se obvezali da će izvršiti prijevoz za 13 do 14 karantana na stotinu (funti). Preostala tri karantana, što bi se inače potrošilo za prijenos konjskim tovarima, uprava je rezervirala sebi za kola. Ne znam koliko će se održati taj ugovor. Postoji opasnost da se kola upotrijebe u druge svrhe i u kratko vrijeme unište. Postoji nacrt da se izgradi drugi put koji bi, izbjegavši Čikolu, silazio na rijeku Krku, ali bi se roba u njezinu toku morala dvaput prekrcavati. Troškovi za taj put računaju se okruglo na deset tisuća fiorina. Zbog toga se očekuje inženjer iz Beča. Računa se da bi nakon izgradnje tog puta prijevoz sto funti ugljena na more, koji sada zapada 17 karantana, bio pet do šest karantana. Osim te prednosti postoji i druga. Budući da je novi put mnogo lakši, rudarsko druš-

tvo bi moglo do mjesta posljednjeg utovara prevoziti ugljen na svojim kolima i vlastitim konjima, i računajući da će sigurno imati sredstva za prijevoz, moglo bi poduzeti proizvodnju na veliko.

Na račun spomenute uprave iskopano je ovdje od prošlog siječnja do lipnja, tj. u šest mjeseci 3.188.800 funta ugljena koji je, preračunan u određene cijene od 24 karantana na stotinu funti, donio upravi prihod od 12.755 fiorina. Prihod u godini 1836. trideset pet tisuća fiorina. U gubitku 61 tisuću, ali mnogi od tih troškova, među kojima ogromni trošak za napušteni skradinski rudnik i za put koji tamo vodi, neće se više ponoviti. Mjesečne su se zarade u posljednje vrijeme popele na oko šest tisuća fiorina. Uprava je prije prodavala ugljen u Trstu i drugdje po 24 karantana a troškovi vozarine su bili na njezin teret. Sada ga prodaje po istoj cijeni u Šibeniku, a spomenuti troškovi otpadaju na naručitelje. Uprava rudnika opskrbljuje ugljenom Schmidtovu tvornicu papira u Rijeci, neku tvornicu šećera, ne znam točno gdje, parni mlin u Trstu i staklane na Muranu. Poslane su pokusne pošiljke u Aleksandriju i Odesu. Drži se da se za proizvodnju istog učinka zahtijeva trećina siveričkog ugljena više nego engleskog. Nemala pasivnost postoji i sada.

Otkriće rudnika željeza u Drnišu i drugog još bogatijeg u Vrlici, kad bi ih se iskorištavalo i prerađivalo u metal, donijelo bi trostruku korist, tj. ugljen bi se trošio na mjestu koje je malo udaljeno od njegova kopanja, neprerađena rudača ne bi odlazila u tržišni opticaj i metal bi se prodavao obrađen. Da bi se započeo taj veliki pothvat očekuju se iz Belgije dvojica poznatih minerologa, gospodin Schulz i Tau, koji su, kako se priča, već stigli u Italiju“ (Kapitanović, Siverić, 12).

Rothschild i drugovi su 1835. godine osnovali spominjano poduzeće pod imenom „C.K. izključivo povlašćena jadranska glavna radnička družba kamena ugljeklja za Dalmaciju i Istru“. Dvije godine kasnije, 8. studenoga 1837. u Šibeniku je utemeljena Glavna uprava dalmatinskih rudnika, što je istovremeni dokaz onodobne velike važnosti prije svega ugljena, ali i presudne važnosti šibenske luke u izvozu tada važne energetske sirovine. Tada se računalo da rudnik Siverić može dati preko 20 milijuna metričkih centi (kvintala) ugljena. Izgleda da osnivanje ove tvrtke, iz nedovoljno poznatih razloga, nije ispunilo očekivanja, jer je proizvodnja ugljena u većem opsegu počela tek dvadesetak godina kasnije. Zapravo, nešto veći opseg proizvodnje ostvaren je tek 1858. godine, pod novim vlasništvom i novom upravom, kada je iskopano 83.383 kvintala ugljena (Peričić, 1967.).

Za povijest siveričkog ugljena zgodna je i ilustrativna slijedeća činjenica: koncem svibnja ili početkom lipnja 1838. godine, za vrijeme posjete Saksonskog kralja Friedricha Augusta Dalmaciji (Šibeniku, Skradinu i Krki), parobrod kojim je kralj putovao i koji se zvao „Conte Mittrowsky“ opskrbio se drniškim/siveričkim ugljenom iz glavnog skladišta koje se već tada nalazilo u Šibeniku. Iz Siverića i drugih dalmatinskih ugljenokopa austrijski Lloyd je opskrbljivao svoje parobro-

de. Zato će „Conte Mitrowsky“ nešto kasnije doploviti iz Omiša u Šibenik da bi se ponovno opskrbio siveričkim ugljenom. Zabilježeno je, također, nešto kasnije (?) da je njemački putopisac i pjesnik Heinrich Stieglitz gledao pretovar ugljena koji se dovozio iz Drniša na šibensku obalu. Doznao je da se godišnje pretovari više od 70.000 kvintala tog ugljena u brodove, a da mu se količinski u drniškom ugljenokopu za sada ne nazire kraj (Čvrljak, 1995.).

Skradin i Krku je 1844. godine pohodio i engleski egiptolog sir John Gardner Wilkinson, pa je tom prigodom ostavio pisani osvrt na drniški/siverički ugljen. Spominje da je skladište ugljena postojalo i podno Roškog slapa (?), odakle je vodila cesta do rudnika kraj Drniša, odnosno u Siverić. Wilkinson misli da se radi o beskorisno i uludo uloženom/bačenom novcu. Sporna mu je isplativost gradnje kanala i pruge kojima bi se ugljen dopremao u Skradin. Ostaje jednostavna istina da taj ugljen upotrebljava Austrijsko parobrodarsko društvo i to prije svega zato što je ugljen jeftin. Ali već i neka vanjska obilježja njegove upotrebe upozoravaju na relativno slabu kvalitetu ugljena. Ovo stoga što parobrodi pretjerano dime, pa iz dimnjaka na sve strane pršte poveće pahuljice čađi koje i za sam brod predstavljaju trajnu opasnost (Čvrljak, 1995.).

U toj prvoj polovini 19. stoljeća rudarstvo Dalmacije bilo je doista još uvijek u povojima. Tek sredinom 30-tih godina, kako je nedvojbeno povijesno utvrđeno, počinje nešto intenzivnija eksploatacija. To se, u tom vremenu, odnosi jedino na kopanje ugljena na padinama Promine, odnosno u Siveriću. O tome izvještava Gazzetta di Zara, br. 90., iz 1834. godine. Tada se ugljen, kako piše u toj novini, počeo eksploatirati tek nešto racionalnije nego do tada, a bilo je zaposleno oko 150 radnika (Peričić). U tim prvim godinama rudarenja u Siveriću najveći dio radnika za poslove na kojima se tražio neki oblik stručnosti i iskustva, poslove nadglednika i drugog stručnog osoblja bili su najviše iz Slovenije, potom Austrije i Čehoslovačke.

Zabilježeno je da je u ljeto 1842. godine u rudniku u Siveriću izbio požar, pri čemu je izgorjelo dosta ugljena, ali i nešto opreme. Zbog toga je bilo nužno obaviti popravke i iz zemljine utrobe (jame gdje se požar dogodio) iznijeti zapaljeni materijal. Nikada nije utvrđen prvi uzrok požaru (samo se pretpostavljalo da su ga možda izazvali podzemni plinovi? (Peričić, 1987.).

Nužno je zabilježiti da je nešto prije polovine 19. stoljeća bila obavljena pokušna proizvodnja koksa koja je, koliko se zna i naslućuje iz raspoloživih dokumenata, dala pozitivne rezultate. Unatoč tome proizvodnja koksa nije bila trajna i ubrzo je prestala (Peričić, 1980.).

Zabilježeno je, također u onovremenim zadarskim novinama „Gazzetta di Zara“, da je u razdoblju od 1. studenoga 1842. do konca lipnja 1843. godine iz prominskog rudnika u Siveriću, preko Šibenika, izvezeno 56.988 kvintala uglje-

na (Čvrljak, 1995.). Ugljen se iz rudnika „La miniera del carbon fossile di Siverich“ do Šibenika prenosio/prevezio običnim seoskim kolima po dosta lošoj cesti i „magazinirao“ se u šibenskoj luci. Ugljena se, po tadašnjim procjenama, u vremenu između 1840. i 1850. godine moglo godišnje proizvoditi i do 70.000 metričkih centi (Obad, 1976.).

Godine 1856. siverički je ugljenokop pretrpio veliki požar, koji ga je gotovo uništio. Te je godine čelni čovjek uprave rudnika bio Gustav Schmidt. Možda je upravo ta činjenica (velikog požara) bila presudna za pretjerano nisku cijenu rudnika pri njegovoj prodaji? Rudnik je obnovljen tijekom iduće dvije godine.

Godinu kasnije, 1857., rudnik su dotadašnji vlasnici iz Austrije, kako je već rečeno, prodali domaćim poduzetnicima. Kupili su ga Ante Makale (koji se smatra pioninom rudarstva u Dalmaciji) i Vincenzo Galvani iz Šibenika za svotu od 12.000 fiorina. To se smatra neprimjereno niskom cijenom, tim više što je rudnik konačno počeo približavati rentabilnom poslovanju? Već je 1858. godine, pod novim vlasnicima, proizveo 83.383 kvintala ugljena, a 1859. godine rudnik je navodno ostvario poslovnu dobit.

Novi vlasnici, po preuzimanju rudnika od Rothschilda i drugova, izgleda da nisu imali potrebu za velikim dodatnim ulaganjima, ali su počeli koristiti nove, suvremenije proizvodne metode. Na taj su način ostvarivali bolju zaradu. Nakon 15-godišnje eksploatacije u vlasništvu domaćih poduzetnika, isti su ga 1873. godine prodali jednom talijanskom društvu za vrlo visoku cijenu. Talijanski kapital i talijanska uprava su u rudniku dominirali sve do konca Drugog svjetskog rata. U tom je vremenu zabilježena i posve bizarna činjenica da je jedan od postojećih rudničkih iskopa, zvan Benvenuto, tada (1873.) pred potpunim iscrpljivanjem ležišta, bio neko vrijeme u vlasništvu izvjesnog Mergela Schifera, vjerojatno iz Beča.

Prema postojećim podacima, u razdoblju između 1862. do 1871. godine iz ugljenokopa je iskopano 1.060.405 stotinjaka funti ugljena. Posljednje godine tog razdoblja, 1871., ugljen je kopan na dubini od samo sedam klaftera, odnosno 13 metara (jedan klafter = 1,896 dužinskih metara), kako svjedoči jedan suvremenik, a iskopani ugljen je do skladišta odvožen malom željeznicom s dva vagoneta koje je vukao konj. Godine 1873., u samo jednoj galeriji u siveričkom rudniku bilo je zaposleno 80 radnika. Inače, u čitavom siveričkom rudniku te je godine bilo zaposleno 260 radnika, među kojima je bilo i 14 Talijana. Za njih je uprava rudnika namjeravala sagraditi posebnu školu, crkvu i bolnicu, i tako ih, kao „vrijednije“ odijeliti od domaćih rudara. Talijanski list „L Avvenire“ i mletački „Movimento commerciale“, godine 1875. objavili su, odnosno prenijeli vijest da su u siveričkom rudniku nestala petorica talijanskih radnika i da je jedan nađen mrtav. To, dakako, nije bila istina i tu su zlonamjernu vijest demantirali „mjesto načelnik“ Marko Nakić, u ime Kotarskog suda u Drišu sudac Vinko Milić, a u ime rudnika „ingeniere Dr De Gaetani“.

Odmah po preuzimanju (a preuzimanje se odigralo 28. kolovoza 1873.) novi su vlasnici nastojali rudnik proširiti s ciljem da postignu eksploataciju što većih količina. To nisu mogli postići odmah. O tome svjedoči podatak da je godine 1874. iskopano tek 150.000 stotinjaka funti ugljena. Istodobno s preuzimanjem rudnika, talijansko društvo „Societa del Monte Promina“ razmatralo je mogućnost i podnijelo prijedlog za izgradnju posebne montanističke željeznice Siverić – Šibenik, ali je država takvu ideju odbila (Kosor, 1995.).

Godine 1880. u Siveriću se urušio ugljen zbog neodgovarajućeg načina kopanja i podgrađivanja jame (na sreću, nitko nije stradao), a 1881. u rudniku je ponovno izbio požar. Unatoč tim događajima vlasnici ni nakon toga nisu mnogo marili za unapređenje sigurnosti rada rudara u jamskim hodnicima. Josip Modrić (profesor iz Benkovca i poznati i plodni publicist) bilježi da se na galerijama rudokopa jedva moglo raditi, jer se stvarao otrovni plin. Oko 1890. godine život 180 zaposlenih bio je u stalnoj i velikoj životnoj opasnosti.

Zna se da se 1888. godine planiralo iskopati 30.000 tona, što je, izgleda, i ostvareno iste, ali i u tijeku nekoliko sljedećih godina. Godine 1897. siverićki rudnik prostirao se na 4.783.338 m², na kojoj je površini 180 rudara iskopalo 64.980 tona ugljena (Peričić, 2000.).

U cijelosti odgovara istini recentna povijesna ocjena da je gospodarskom i lučkom, a posebice pomorskom razvitku Šibenika u drugoj polovini 19. stoljeća konkretan i snažan doprinos dao upravo siverićki i veluški ugljen. Povećanje prometa u šibenskoj luci posljedica je, dakako, i osnutka ogranka tršćanskog Lloyd a 1836. godine, koji je za potrebe svojih parobroda otkupljivao gotovo cjelokupnu proizvodnju ugljena siverićkog rudnika. Ovo posebno nakon uvođenja redovne parobrodarske linije na relaciji Trst – Patras 1837. godine, kad je potrošnja ugljena još i povećana (Markovina, 2010.). Kasnije je siverićki i veluški ugljen, za svoje potrebe pretežno koristilo parobrodarsko društvo Pio Negri iz Šibenika (Blažević, 2009.).

Siverićki ugljen koji je eksploatiralo Jadransko rudarsko društvo (La mini-*era del carbon fossile di Siverich*) skladištio se u šibenskoj luci, a izvezio se u Trst, Veneciju, Anconu, Aleksandriju, Smirnu i Rijeku (Obad, 1976.). Zahvaljujući dobrim dijelom tome, šezdesetih godina 19. stoljeća Šibenik postaje prvom i jedinom lukom izvoza ugljena, prvenstveno prema Trstu. Tu lučko – pomorsku djelatnost razvili su Šibenčani Ante Makale i Vice Galvani (raniji vlasnici siverićkog rudnika), poglavito poslije 1885. godine kada osnivaju Jadransko rudarsko društvo (I.R. *Societa montanistica Adriatica*) sa sjedištem u Šibeniku. Grad jača i kao značajna destinacija željezničkog prometa. Obala u Šibeniku uređivala se od porporele istočno uz poslovnu zgradu duštva „Monte Promina“ (podignuta u predjelu Vrulje) do 1884. godine po projektu poznatog šibenskog projektanta

Luigi (Vjekoslava) Meichner-a. Uređenjem rive za pristanište brodova linijske plovidbe kao i obale pred kućom poduzetnika Ante Makale, tzv „garbunare“, grad je dobio prvi dio tada posve suvremenih lučkih kapaciteta (Blažević, 2009.).

Kvaliteta prominskog ugljena nije bila pogodna za univerzalnu upotrebu, kao npr. u topionicama i drugim sličnim industrijskim djelatnostima, ali je zadovoljavala standarde za loženje parobroda (što je bio glavni motiv kupovine ugljena od strane tršćanskog Lloyd-a) i lokomotiva. Ugljen je u šibensku luku dovožen raznim prijevoznim sredstvima, prilično dugo i konjskom zapregom, a taj su prijevoz obavljali stanovnici kotareva Drniš, Knin, Šibenik, Skradin i Vrlika.

Tridesetih godina 19. stoljeća rudarstvo Dalmacije doista je bilo u povojima. Posve je jasno da količine iskopanog ugljena nisu mogle biti velike, jer opremljenost rudokopa bijaše oskudna, zapravo primitivna. Prema podacima, godine 1837. u Siveriću je iskopano 750 tona ugljena, a sljedećih se godina količina iskopanog ugljena kretala između 560 i 1.000 tona. No nije se tih godina istraživao samo ugljen. Željezna ruda, po tadašnjih planovima trebala se kopati u Moseču 1837. godine, ali je ta namjera i konkretna aktivnost potrajala vrlo kratko vrijeme (Peričić).

Kako su u okolici Drniša bile otkrivene velike količine silikata, 1836. godine izvjesni je Schwager, tada nastanjen u Drnišu, jamačno službenik rudnika u Siveriću, namjeravao u Solinu podignuti tvornicu stakla, pa je kao stanovitu privilegiju za svoj poduzetnički pothvat tražio od vlasti izuzeće od izlaznih carina za svoje proizvode. Tu zamisao, koliko se do sada zna, nije ostvario (Peričić, 1980.).

Godine 1837., prve godine ozbiljnijeg vađenja ugljena, u Siveriću je, dakle, iskopano oko 134.000 centera (750 tona). Proizvodnja idućih 10 godina, po podacima državne statistike tadašnje Carevine (po Peričiću, 2008.), bila je:

Tablica 1.

Godina	Stotinjaka
1838.	126.370
1839.	130.000
1840.	142.860
1841.	173.000
1842.	77.825
1843.	73.219
1844.	78.829
1845.	109.450
1846.	134.561
1847.	105.141
1848.	153.872

Deponiranje i utovar u brodove obavljani su u Šibeniku. Ugljen se u Šibenik dopremao ondašnjim glavnim (i jedinim) prijevoznim sredstvima - seoskim kolima i konjima, vrlo slabom cestom od Drniša, preko Konjevrata do šibenske luke. Ugljen je austrijski Lloyd najviše koristio za pogon svojih parobroda, pa je organizirao vlastito skladište na obali u Šibeniku. Ugljen se prodavao mnogim kupcima s obje obale Jadrana, u sredozemnom bazenu, te obalnim gradovima Crnog i Azovskog mora. Tadašnja velika važnost ugljena može se spoznati i iz činjenice da se dio šibenske luke u drugoj polovini 19. stoljeća nazivao „Obala Makale“, jer se na tom dijelu obale deponirao ugljen iz rudnika u vlasništvu Ante Makale. Zanimljiva je činjenica da se ugljen, godinama, kroz Šibenik prevozio posebnim kolicima, što je stvaralo veliku buku. To je nemirne 1848. godine motiviralo zapovjednika mjesta da zabrani upotrebu kolica, pa se ugljen prenosio, na tovarnim konjima kroz grad do skladišta na obali (Obad, 2004.).

Unatoč mogućim nepogodama, prijevoz rude od mjesta kopanja u Siveriću do Drniša bio je već 40-ih godina 19. stoljeća na određen način moderniziran. Najprije se prijevoz odvijao seoskim kolima, a od 1842. je na trošak tvrtke na relaciji Siverić – Drniš bila napravljena posebna tračnica, kojom je samo jedan radnik na „engleskom vagonetu“ vozio manje količine ugljena odjednom...Isto tako je bila popravljena cesta od Drniša do Šibenika te izrađen određeni broj kola s konjskom vučom za prijevoz uglja na toj relaciji (Peričić).

Rudarstvo u drugoj polovini 19. stoljeća

Prva rudna polja za ugljen podijeljena su (izdavanjem dozvole ili davanjem koncesije za istrage i eksploataciju) 1851. godine. Otvaranje ugljenog sloja izvršeno je na istočnoj strani planine Promine, iznad kote 427 m. Nešto kasnije je s kote 395 m u podini glavnog ugljenog sloja otvoren rov Širinić. Pri koncu 19. stoljeća kroz podinske konglomerate drugog (glavnog) sloja izrađen je potkop „Franz Joseph“ s kote 364 m. Tim potkopom otvorena je najveća jama rudnika Siverić. „Franz Josef“ potkop ili, kako je kasnije nazvana „Stara jama“, u dužini od 1.250 metara. Sa svojim bočnim hodnicima ovaj potkop ušao je u najznačajnije dijelove glavnog ugljenog sloja u ukupnom rudnom reviru Siverića. U tom reviru zatim su otvorena rudna polja „Amadeo“, „Torino“ i „Badanj“. Najveće je polje bilo „Badanj“ koje je svojom vezom na „Staru jamu“ omogućavalo jednostavniju i bržu eksploataciju. Kasnije su na pogonu „Stara jama“ otvorena područja Obnova, Salvator, Amadeo I i II, Lončar, Nord polje, Antonija i Plečković, Bukarica potkop i Donji sloj. Na pogonu „Petrovac“ otvoreno je rudno područje Petrovac, Vagan i Tepljuh, a na pogonu „Proleter“ -Donja Jakša i Proleter. U Siveriću se u svim nabrojenim pogonima, osim Donjeg sloja, vadio glavni (drugi) ugljeni sloj. Prosječna debljina sloja iznosila je 10 m sa zadebljanjima i do 30

m. U rudarskom reviru Badanj debljina sloja je iznosila 3 do 4,5 m, a u Tepljuhu 3,5 m. U pogonu Proleter sloj je bio razdijeljen uloškom jalovine debljine 5 m na gornji (10 m) i donji (5 m). U „Obnovi“ debljina ugljena iznosila je 3 m, Amadeu II – 2 m, Salvator 2 – 4 m, a Vagan u Petrovcu 5 metara.

Drugi ugljeni sloj protezao se od Kosora preko Varoša, Andabaka (Badanj), do Siverića i Tepljuha. Vađen je na području Siverića (oko 100.000 tona) i utvrđeno je njegovo istanjenje prema zapadu i sjeveru. Jedna od leća „donjih ugljena“ vađena je u Varošu prije Drugog svjetskog rata. Debljina sloja iznosila je 0,7 m, ali je vađenje uskoro obustavljeno zbog prodora oborinskih voda i potapanja jame u kišnom periodu. Ugljeni donjeg sloja inače su bili dobre kakvoće.

Glavni ugljeni sloj Siverića nastavlja se, s prekidima na sjeverozapad prema Velušiću i Razvođu (Krstančuš). U Velušiću su bile otvorene jame Makale i Velušić, a zalihe ugljena su već prije Drugog svjetskog rata bile u velikoj mjeri povadene. Kasnije su, do 1963. godine, otkopavani preostali zaštitni stupovi. Kakvoća ugljena bila je slična siverićkom.

U drugoj polovini ovog stoljeća iz poznatih su se razloga u Italiji i Austrougarskoj tražile sve veće količine ugljena. Kako ga je bilo u Promini i na njezinim padinama (Siverić, Velušić, Širitovci, Kljake), budila se neodmjerena nada i iluzija da će se tako ostvariti gospodarski procvat Drniša i okolice. Po tadašnjim mišljenjima ovaj je prostor trebao postati „Dalmatinskim Ruhrom“. Upravo suprotno, mineralna prirodna bogatstva, a kasnije i energetski potencijal Krke bili su mamac inozemnom kapitalu (kao i za širenje političkog utjecaja i moći tadašnjih snažnih država) da se uključe u bezočnu eksploataciju i izvuku sve najvrjednije i najkvalitetnije prirodne „sokove“ s ovoga prostora. Najprije austrijski, pa kratko vrijeme domaći, a potom talijanski kapital uključuju se prvenstveno u eksploataciju ugljena u Siveriću, koji, zajedno s ugljenokopom Raša – Labin postaje najznačajnijim „jadranskim rudnikom ugljena“ na prostoru crno – žute monarhije. Međutim, izgleda da je sve do 1862. godine proizvodnja ugljena bila nešto iznad količinski simbolične i „njena vrijednost u Dalmaciji iznosila je svega 27.040 stotinjaka, od čega je samo na proizvodnju ugljena“ kod Siverića“ otpadalo 19.374 stotinjaka. Taj je prihod bio osjetno manji od onog dobivenog od proizvodnje soli“ (Ekonomski institut NRH, 1956.). U to vrijeme, dakle sve do 1862. godine (kad je rudnik bio u vlasništvu domaćih industrijalaca), rudnici ugljena u Siveriću zapošljavali su „od 29 do 37 rudara, jedan ili dva palira, namještenik i nadzornik“ (Sisgoreo, 1899.: Lakatoš, 1923.).

Ugljenokop u Širitovcima otvoren je potkraj 19. stoljeća. Ugljen je bio razvijen u obliku jednog sloja prosječne debljine od oko 1,8 m. Većim dijelom se nalazio na sjeveroistočnom krilu prominske sinklinale. Kakvoća ugljena bila je vrlo dobra. Istraživanje ležišta Širitovaca obavljena su također još potkraj 19. stoljeća,

kad je A. Makale pronašao ugljen na vrlo malim dubinama. Temeljitiya istraživanja, a onda i eksploatacija počela su 1918. godine, a nastavljena 1937/1938. i nakon Drugog svjetskog rata 1946. – 1951. godine.

U Kljacima je prije Drugog svjetskog rata bio otvoren ugljenokop koji je radio do 1942. godine, kada je jama potopljena. Radovi su se odvijali u jednom ugljenom sloju debljine od 0,8 do 1,4 m. Sloj je bio čist, bez uložaka jalovine. U podini i krovini ugljena bili su lapori. Kako su ugljeni Kljaka uloženi u prominskim laporima koji ne zahvaćaju veće prostranstvo, gotovo je sigurno da je ovo ležište uglavnom iscrpljeno još prvih godina nakon Drugog svjetskog rata.

Uz rubove Petrova polja nabušeni su, u neogenskim sedimentima, proslojci lignita. Slojevi su debljine do 0,9 m, maksimalno (odnosno 20 do 30 cm). Lignit je energetski slabe kvalitete (Zavod za geološka istraživanja, Studija potencijalnosti... drniškog područja, 1995.).

Premda je „Rothschildov ugljenokop“ znao (trajnije) biti u poslovnoj – financijskoj pasivi, ipak se nastavljalo s kopanjem tako da su, kako izvještava „Rivista Dalmatica“, u broju 10 od 28. lipnja 1859., te godine ostvareni „vrlo dobri rezultati“ (Obad, 1976.).

U toj fazi rudarske djelatnosti nije se vodilo mnogo računa o položaju i sigurnosti rudara (a rudari nisu u nerizičnoj poziciji uzgajivača i prodavača cvijeća). To je uvjetovalo rudarske pogibelji i teške ozljede i provociralo apatiju, ali i nemire, pobune i štrajkove, izraženije tek u početnim godinama u 20. stoljeću. Tek je Opći rudarski zakon iz 1854. godine po prvi put uredio prava i obveze rudara, pa tako i to da se isplata nadnica obavlja jednom mjesečno. Ministarskim ukazom od 25. svibnja 1866. godine dotadašnja zakonska regulativa je dodatno poboljšana. Radnici su bili dužni kupiti radne knjižice svojim novcem, ali su s druge strane dobili Pravila službe koja su ih (barem formalno) štitila od prekomjerne eksploatacije. Zaposlenici su se dijelili na rudare i nadzornike, time da je nadzorno, a posebno upravno osoblje bilo inozemno: prvenstveno iz Austrije, potom Češke i Slovenije. Vrhovni nadzor obavljali su inženjeri i tehničari, a nad svima je nadzor imala uprava (Upravni odbor) rudnika.

O tome kakav je bio odnos Austrije prema Dalmaciji možda najbolje govori napis u zadarskom listu „Il Nazionale“ iz 1865. godine: “Dalmacija je slabo poznata zemlja u carstvu, pa onda i malo važna za obrazovani svijet glavnoga grada...Oni vjerojatno bolje poznaju svoje naseljenike na zapadu SAD nego nas Dalmatince...“. Slično je govorio i dalmatinski zastupnik u bečkom parlamentu, Josip Smodlaka 1910. godine: “Naša se zemlja smatra kao nešto egzotično, gleda se na nju sa gledišta arheologije i prometa stranaca. Ne gospodo...mi hoćemo da živimo dostojnim životom, a zato naša zemlja ima sve uvjete; jer ako u nas uredite bujice, ako polja oslobodite vode, moći ćemo imati...i žita i kruha i ne samo

za vlastite potrebe nego i za izvoz“. Čak i rudnici ugljena u Siveriću i Velušiću, jedini za eksploataciju iskoristivi rudnici ugljena u Dalmaciji toga su vremena bili u rukam stranaca (Foretić, 1969.).

Socijalni položaj i egzistencijalna sigurnost rudara nešto se, barem sa stajališta zakona, odnosno brige društva i države popravlja, svakako ne dovoljno. Na temelju Općeg zakona o rudarstvu, u rudnicima su se obvezno morale osnivati rudarske bratimske blagajne. Prema zakonu od 28. srpnja 1889. godine, bratimske blagajne su bile dužne svojim članovima osigurati mirovinu u slučaju da su zbog bolesti, nezgode na radu ili starosti postali stalno nesposobni za rad. U slučaju smrti, njihovu mirovinu dobivale su njihove udovice i djeca do navršene 14. godine starosti.

Dana 8. veljače 1887. godine austrijska država je donijela „Zakon o osiguranju radnikah protiv nezgodam“, a 30. ožujka 1888. godine „Zakon o osiguranju radnikah protiv bolesti“. Na osiguranje su obvezni svi radnici i rudari: „Svi...u rudnicah na nepriuzdržane rude“. Provedba ovog (zdravstvenog) zakona morala se izvršavati preko bolesničkih blagajni („pjeneznica“). Do 1892. godine u Dalmaciji je bilo osnovano šest kotarskih bolesničkih blagajni, a među njima i u Šibeniku za područje sudskih kotara Šibenik, Drniš i Knin (Foretić, 1969.).

Polovinom 19. stoljeća u Dalmaciji se još uvijek ne osjećaju jači impulsi napretka kao u drugim zemljama Carevine započetim procesima industrijalizacije. Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1869. godine, „postotak poduzetnika, radnika i službenika angažiranih u obrtničko-industrijskoj privredi za čitavu državu iznosio je 8,2% cjelokupnog civilnog stanovništva...a za samu Dalmaciju svega 2,3%“ (Karaman, 1974.).

Sedamdesetih godina 19. stoljeća u Dalmaciji je bilo registrirano samo 240 trgovačkih, obrtničkih i industrijskih tvrtki. Radi se uglavnom o sitnim trgovinama tekstilom, živežnim namirnicama i ostalom mješovitom robom. Na području trgovačko obrtničke komore Zadar bilo je upisano 52 tvrtke, a samo tri u Drnišu, od čega se dvije odnose na rudnike mrkog ugljena u Siveriću, tada u vlasništvu Antoni-a Macale i Galvani Vincenza, i u Velušiću, u vlasništvu Polley Carla (Petrović, 1968.).

Dok je 1890. godine u Hrvatskoj registrirano tek jedno poduzeće koje je zapošljavalo preko 500 radnika, 1906. godine evidentirano je pet poduzeća kategorije od 500 do 1000 radnika. Jedno od tih poduzeća je i rudnik „Monte Promina“ u Siveriću (Plenča, 1986.).

Carski savjetnik i upravitelj pri Pokrajinskoj vladi u Zadru Alois (Luigi, Vjekoslav) Maschek napisao je 78 svezaka „Priručnika“ (Manuele del Regno di Dalmazia), tiskanih od 1871. do 1877. godine u Zadru. Te je priručnike, opsežno i seriozno obradio i javnosti prezentirao Šime Peričić. Izgleda da se i u

tim „priručnicima“, iako napisanim u drugoj polovini 19. stoljeća, krije poneka nepreciznost, pa i ozbiljna zablude. Naime, u priručnicima je uz ostalo zapisana i sljedeća misao: godine 1750. u Promini su pronađene neke naslage neplemenite kovine, dok se u selu Visoka pronašlo naznaka postojanja neke neidentificirane rude. Naime, kasnijih potvrda takvih nalaza nema.

Proizvodnja dalmatinskih ugljena i asfalta (u tri rudnika):

Tablica 2.

Godina	Ugljena, funti stotinjaka	Asfalta, funti stotinjaka
1862.	111.959	1.595
1863.	150.800	1.545
1864.	171.300	1.650
1865.	105.420	600
1866.	106.000	1.475
1867.	96.000	2.100
1868.	98.000	2.400
1869.	75.566	730
1870.	64.500	1.200
1871.	80.860	3.500

(Funta = 0,56 kg; - Funta stotinjaka = 56 kg) (Peričić, 2008.)

Od 1873. godine uslijedio je nešto dinamičniji razvitak rudarstva. U pravom smislu, organizirana intenzivna proizvodnja ugljena započela je, kako procjenjuju ondašnji rudarski stručnjaci, tek te godine. Naime, pojedine austrijske, talijanske i francuske tvrtke ulažu kapital prvenstveno u kopanje ugljena, a potom i asfalta. Tako je poseban poticaj kopanju ugljena dalo društvo Austrijsko – talijansko ugljenarsko društvo u planini Promini (Societa carbonifera austro – italiana del Monte Promina) sa sjedištem u Torinu. Ono je od dotadašnjih vlasnika (A. Makale i braća Galvani za siveričke iskope, a C. Polley za iskope u Velušiću) kupilo rudokope zajedno s pravom slobode istraživanja ugljenih nalazišta u pokrajini. Tada se u Promini ugljen kopao na površini od 1.128 klaftera (klafter = 3,6 m²). Novo društvo je isprva uložilo priličan kapital, preko 1.000.000 fiorina u opskrbu rudnika strojevima i alatima u svrhu kopanja što većih količina rude, a djelomično i u popravljavanje sigurnosti na radu. Maschek, iako stranac, uviđao je pogubnost činjenice da su rudnici u Promini bili u rukama stranaca (Peričić, 1988.).

U drugoj polovini 19. stoljeća također sve više sazrijeva svijest o značaju rudarstva u Dalmaciji i o potrebi što djelotvornijeg upravljanja, odnosno nadzora

nad tom djelatnošću i od strane same centralne države, odnosno lokalne uprave provincije. Tako je temeljem tada važećeg rudarskog zakona, dana 21. srpnja 1871. u Zadru uspostavljen Kotarski rudarski ured za Istru i Dalmaciju.

Za rudnike ugljena interes su, još u drugoj polovini 19. stoljeća, i to upravo u godini njihova preuzimanja od strane Talijana pokazivale i neke domaće bankovne institucije (osnovane domaćim kapitalom). Prva pučka dalmatinska banka u Splitu, osnovana od strane politički deklariranog narodnjaka Vida Morpurga, s početnim progresivnim idejama u pogledu očuvanja i razvoja domaćeg poduzetništva na vlastitim sirovinama, imala je i javno iskazivala interes za ulaganja i sudjelovanja u vlasništvu u drniškim ugljenokopima. To se vidi iz korespondencije Morpurgo – S. Mazzuri, iz 1873. godine, u dokumentima u kojima je ostalo zapisano i slijedeće: “Il terreno della Dalmazia e in gran parte carbonifero – Abbiamo veduto vendere per una bella cifra ad una societa italiana le miniere di carbone di Darniš” (Petrović, 1968.:149). U konkurenciji s očevitno snažnijim talijanskim kapitalom i talijanskom nadmoćnom međunarodnom političkom pozicijom, domaći bankar nije imao šansu učiniti i postići bilo koji ozbiljniji poslovni rezultat u preuzimanju bilo koje ondašnje strateški važne industrije. To je bio slučaj i s vlasništvom nad eksploatacijom siveričkog ugljena („hljebom moderne industrije“), tada nedvojbeno prvom energetsom sirovinom na svijetu.

Potkraj 19. stoljeća Dalmacija počinje dobivati električnu energiju iz vlastitih hidroelektrana. Prva je hidroelektrana, Šupukova, utemeljena 1895. na slapovima Krke, a hidroelektrana „Jaruga“, na istim slapovima 1904. godine. Iza toga hidroelektranu je izgradila tada snažna međunarodna firma „Sufid“, 1906. godine, također na Skradinskom buku. Imala je snagu od 24.000 HP. Godine 1906. izgrađena je hidroelektrana Manojlovac – Miljacka na srednjem toku rijeke Krke, a 1910. godine rudnik „Monte Promina“ za svoje je potrebe završio izgradnju male hidroelektrane na Roškom slapu. Kasnije je ova hidroelektrana omogućila i elektrifikaciju grada Drniša (1925. godine).

O siveričkim rudokopima Krste Stošić piše (navodeći pogrešnu godinu – 1865.): „poduzeće je prešlo u ruke drugog talijanskoga društva „Societa carbonifere Monte Promina“, sa sjedištem u Trstu. Geološka istraživanja, koja je izvelo ovo društvo, pokazala su da se ugljena supstanca nalazi i na području Velušić – Razvođe, na prostoru Širitovaca, Badnja i Kljaka (svi ovi lokaliteti, osim Kljaka eksploatirani su još potkraj 19. stoljeća).

Lokalitet u Velušiću otvoren je u drugoj polovini 19. stoljeća, najprije na oknu Makala (nazvan tako po vlasniku Ante Makale iz Šibenika – Zlarina). Proizvodnja je bila značajna i dostizala razinu od oko 60.000 tona godišnje, pa je to bio razlog za izgradnju industrijskog kolosjeka (1902.) od željezničke stanice Drniš do Velušića, u dužini od 11.380 metara.

Lokalitet Širitovci počeo se eksploatirati također potkraj 19. stoljeća, nakon što je ugljen na toj lokaciji otkrio Ante Makale 12. rujna 1891. godine. Ovo rudno okno konačno je zatvoreno 1969. godine zbog iscrpljenih zaliha ugljena. Lokalitet Kljake, na kome je ugljen otkriven u samom početku 20. stoljeća, za eksploataciju je otvoren 1930. godine, a zatvoren 1958. godine“ (Stošić, rukopis).

Od samog početka talijanske uprave radnici su se učestalo tužili na radne uvjete u rudniku, na postupke uprave, ali i na iskorištavanje radnika od strane radničke zadruge „Dispense“. Bili su dužni raditi 12 sati, u jamama velikih dubina, u velikoj vrućini i zapari, uz minimalno svjetla, što znači uz velike opasnosti za ljudski život. „Nadnica im je 1884. godine iznosila 20, a 1888. godine 60 novčića od čega su morali plaćati bolesničku blagajnu – pjeneznicu. Ako rudar nije došao na rad morao je platiti kaznu od 60 novčića do jedne forinte. Umjesto gotova novca za plaću su primali bonove kojima su mogli (jedino) u ‘Dispensi’ kupiti potrebne namirnice. Postoje podaci da je rudarima, 1885. godine izvjesni Krizmanić, voditelj ‘Dispense’ pod nečuvenu cieniu prodavao smrdeću kaštradinu i ulje, patvoreno vino i rakiju, čime je za samo godinu i po dana zaradio oko 8.000 forinti. To je rudare natjeralo da pismom pozovu ravnatelja rudnika P. Endlichera neka Kramarića obvezno makne iz ‘Dispense’, jer im je on „oglodao kost i kožu“ (Kosor, 1995.).

Godine 1873. list „Zemljak“ nazvao je rudnik u Siveriću „krvopijom radnika“ zbog pretjerane eksploatacije i zloupotrebe tamošnjih rudara (Peričić, 1998.: 213).- Iste te, 1873. godine, u rudokopu u Siveriću bilo je zaposleno 260 rudara, od kojih su 14 bili Talijani. Kako se radi o godini kada su rudokop u Siveriću, ali i ostale rudokope ugljena u Dalmaciji preuzeli Talijani, društvo „Monte Promina“ vadilo je ugljen u Siverići i dijelom u Velušiću. Ostali rudnici u Velušiću pripadali su također talijanskom društvu „Dalmatienne“ S.A, Trieste, u kojem je ustvari većinu (kasnije, u 20. stoljeću, sve) dionica (kruksa) imalo društvo „Monte Promina“, tako da su svi rudnici u Dalmaciji bili u rukama istog talijanskog kapitala. Veoma mali dio dionica pripadao je njemačkim dioničarima (Cazi). Odmah na početku talijanske uprave (1873. i dalje) radnici su se tužili na uvjete rada u rudniku i na postupak uprave. Isto tako, i na iskorištavanje radnika od strane radničke zadruge, tzv. „Dispense“. U to vrijeme upravitelj rudnika bio je već spomenuti P. Endlicher, a delegat rudokopa bio je izvjesni Geisser. Godine 1875., kako se može utvrditi iz objavljene literature, u Siveriću je glavni inženjer bio „ingeniere Dr. De Gaetani“ (Kosor, 1995.).

Premda nije bilo predviđeno u programu putovanja po Dalmaciji, car Franjo Josip I. je 19. travnja 1875. godine (izvan protokola) posjetio rudnik Siverić. Poštenje prema povijesti iziskuje priznanje da je taj carev posjet bio rijedak bljesak priznanja važnosti dalmatinskog rudarstva i osobito rudokopa Siverić. Sve je o

toj posjeti zapisano u carevu dijariju (dnevniku) koji je vodio carev putopisac i kroničar Cesare Garimberti. Posjeta je učinjena na izričitu carevu želju, izraženu u tijeku posjete Drnišu, jer je htio razgledati jedan od tolikih carskih rudnika. Nema sumnje da je to za rudnik Siverić bila velika čast. Zbog te careve želje cjelokupna se njegova svita morala odvesti iz Drniša u pravcu Knina i u rudarski Siverić stigla je oko podneva. Drniški okružni kapetan i komunalni načelnik bili su careva prethodnica. Djelatnici Austrijsko-talijanskog ugljenarskog društva Promina (zapravo „Monte Promina“) s mnogo ukusa pripremili su i ukrasili dvoranu za prijem, gdje su bile izložene biljke i crteži s rudarskim motivima. Po silasku s kočije cara su spremno dočekali Ermino Vogel, bankar iz Milana i Emilio Morpurgo iz Trsta, obojica članovi Upravnog vijeća spomenutog društva. Caru su izrazili srdačnu dobrodošlicu kao i punu zahvalnost zbog posjete rudniku. Vogel je ukratko upoznao cara s općim stanjem u rudniku. Posebno je zahvalio caru što je podupro, štoviše, naredio gradnju željezničke pruge Siverić – Šibenik, koja bi sljedeće godine omogućila početak izvoza ugljena, uspoređujući pritom slične primjere s prvim engleskim rudnicima.

Potom je kći direktora rudnika Perrouxa predala caru buket cvijeća s inicijalima njegova imena. Na raspolaganju je visokim posjetiteljima bio poseban kolosijek koji je odmah s ulaza vodio u glavnu podzemnu rudničku dvoranu zvanu Carolina, dugu 3.000 stopa, u kojoj je bilo pripremljeno šest vagoneta s po četiri sjedala, među kojima su neka bila prekrivena upadljivo finim crvenim baršunom. Vagoneti koje su vukli rudari kretala su se prema veličanstvenom ulazu u Gornju Karolinu. Vogel je tada zamolio cara da svekoliko svečani događaj još svečanije obilježi carevom privolom da odsad Galerija Karolina (ime supruge Franje I.) nosi njegovo presvijetlo ime. Na to je car, vidno tronut, pristao. Stao je ljude iz svoje pratnje obasipati pitanjima o tehnologiji rada i drugim tehničkim i organizacijskim pojedinostima u siverićkom rudniku. Zanimao ga je broj kopova, slojevi ugljena, zatim metode vađenja ugljena, raspored armatura, neprojeni jamski odvojeci i slično.

Primicalo se vrijeme izlaza iz prostrane utrobe siverićkog rudnika. Car je na povratku, ubrzo, na usputnom panou mogao pročitati „Dobrodošao“, a potom natpis ispisan habitualnim slovima: „Galerija Franjo Josip I“. Po silasku s vagoneta car se zaputio prema svodu kosine koja u dužini od 1.300 stopa s nagibom od 22% omogućuje spuštanje ugljena pomoću metalne užadi i odgovarajućeg kočionog sustava, do točno određenog mjesta gdje je bila planirana, a potom i podignuta željeznička postaja Siverić.

Vrlo svečano bilo je i izvan rudnika, u mjestu Siveriću. Duž glavne prometnice vijorile su se neprojene zastave, a na početku dvije najupečatljivije: austrijska i talijanska (reprezentirale mješovito vlasništvo u rudniku: austrijsko i talijansko).

Usporedo sa zastavama bili su poredani, u živopisnim narodnim nošnjama, svi siverički rudari. Prije nego što se uspeo u kočiju pred odlazak iz Siverića, car je svoje veliko zadovoljstvo izrazio upraviteljima mješovitog društva time što je glavnom inženjeru Gaetanu predao znatniji novčani iznos da ga razdijeli rudarima.

Oko jedan sat poslije podne car je s pratnjom krenuo prema Šibeniku (Čvrljak, 2011.: 427-429).

Zanimljivo je da je siverički rudnik 41 godinu prije careve posjete, odnosno 1834. godine, imao svoju – La galeria principale che fu nominata Santa Barbara. Nije teško zaključiti zašto je Galerija nosila ime upravo te sveteice. O kultu djevice i mučenice svete Barbare među rudarima, o svetoj Barbari kao jednoj od 14 nebeskih pomoćnica u nevolji... Bočno od te galerije otvorene su bile još dvije, svaka sa svojim nazivom: Maurizio i Leopoldo (Čvrljak, 2011.).

Potkraj 1873. godine bio je Dalmatinskom saboru u Zadru podnesen prijedlog da se društvu ugljnekopa u Promini ne bi trebalo ometati izgradnja željezničke pruge od Siverića do Šibenika (Jelinović, 1968.). Takav zaključak Dalmatinskog sabora vremenski se podudara s razmatranjem istoga pitanja u Carevinskom vijeću u Beču, pa je prijedlog siveričkog rudnika i zaključak Dalmatinskog sabora u Carevinskom vijeću bio odbijen. Ali je umjesto toga zaključka Dalmatinskog sabora prihvaćen zakon o dalmatinskim željeznicama (prihvaćen od Carevinskog vijeća u Beču 1. travnja 1873. godine, a objavljen je potkraj svibnja iste godine). On je vladi davao pravo da izda/odobri koncesiju za prugu Split – Perković – Drniš – Knin. Taj Zakon, međutim, nije bio realiziran. I to zato jer ugarska vlada iz Budimpešte takvu vezu nije željela, jer je bila orijentirana na luku Rijeka. Tada je talijansko društvo „Monte Promina“, koje je netom prije toga preuzelo eksploataciju ugljena u Siveriću, zatražilo koncesiju za gradnju pruge Siverić – Šibenik, kako bi mu se olakšao izvoz ugljena morskim putem. „Taj pokušaj učvršćivanja talijanskog kapitala u Dalmaciji naveo je vladu u Beču na izravnu intervenciju u pitanjima željeznica, pa je 1874. godine donesen novi zakon o dalmatinskim željeznicama“. Sama država sada (po tom zakonu) preuzima izgradnju prve pruge u pokrajini Dalmaciji od Siverića do Splita, s odvojkom od Perkovića do Šibenika. Ova je pruga izgrađena i proradila je nakon tri godine, početkom listopada 1877. godine. Konačno je 1888. godine prometu predan i dio pruge Siverić – Knin. Čitav je proces tekao tako da su se od 1866. – 1872. obavljale tehničke pripreme. Potom je 1. travnja 1873. dana zakonska osnova, a 30. travnja te godine donesen je Zakon u kome član 1. glasi: “Ovlašćuje se Vlada da osigura putem koncesije gradnju željezničke pruge, za lokomotive iz Splita, preko Perkovića i Drniša u Knin, pa od Očestova na teritorijalnu granicu dalmatinsko – hrvatsku sa ograncima iz Perkovića u Šibenik i iz Očestova preko Benkovca u Zadar...“, što je zakonom iz 1874. promijenjeno (Jelinović, 1968.). Prugom Siverić – Split/Šibenik

najviše se, blizu dvije trećine od ukupnog tereta preuzimalo (ugljena) u Siveriću. Bitno je i to da je ova pruga dala važan doprinos razvoju gradova u primorju. „Ekonomskom rastu Splita prvo je pridonijela željeznica Split – Siverić – Knin, s ogrankom prema Šibeniku“ (Jelinović, 1968.). U suštini, radilo se o „krnjoj željeznici“, jer je izostala veza s ostalim krajevima Hrvatske i s Bosnom i Hercegovinom, odnosno dubljim zaleđem i ostalim dijelovima Carevine. Zbog toga je i ekonomika ove pruge bila isuviše skromna i trajno nije mogla opravdati uložena financijska ulaganja. Za gradnju ove pruge utrošeno je 11 milijuna forinti, a kad je puštena u promet radila je redovito sa stalnim godišnjim deficitom (gubitkom) od oko 80.000 forinti (Foretić, 1969.).

Posebno je zanimljivo da se siverićki ugljen više vezuje za Drniš, dakle kao drniški rudnik, negoli uz Siverić i Prominu. Za osobnoga putopisca saksonskog kralja Friedricha Augusta I. na njegovu putovanje Istom, Dalmacijom i Crnom Gorom godine 1838. u liku farmaceuta Bartolomea Biasoletta, ne bi moglo biti nastavka putovanja dalje od Šibenika bez ukraja drniškog ugljena za pokretanje brodskih motora. Njemački putopisac i pjesnik Heinrich Stieglitz našao se kao i Biasoletto u Šibeniku na čekanju drniškog ugljena kako bi parobrodom mogao dalje, te ne propušta istaknuti svu važnost tog, kako ga naziva, „neiscrpnog rudnika“. Austrijskog pisca i profesora njemačkog jezika iz Dubrovnika Franza Pettera jako se dojmilo ogromno skladište i doprema ugljena u Šibenik iz unutrašnjosti. Uobičajeno opširni francuski putopisac Charles Yriarte vrlo se šturo osvrće na drniški, odnosno siverićki rudnik. Na svom putovanju Dalmacijom iz 1878. godine zapisuje kako ga je iznenadilo kada je, iznad Drniša, susreo „morlačke dvokolice“ pune kamenog ugljena. Dalje, povodom tog susreta veoma koncizno zapisuje: „Kako sam htio saznati odakle dolazi ugljen i u koju je svrhu namijenjen objasnili su mi da blizu Drniša postoji prilično bogat rudnik“. Također je saznao, pa prenosi: „Iako dobro izgleda, taj ugljen nema kvalitete nužne da bi se eksploatacija isplatila. Lloydovi parobrodi su ga neko vrijeme kupovali zbog niske cijene... (međutim) proizvodi i vrlo gust dim“ (Markovina, 2009.).

U jami, odnosno „Franz Josep“ štulini, koja je ime dobila po caru, zato što je austrijski car i kralj Franjo Josip I. posjetio Siverić i njegovo rudarsko radilište, pronađene su svjetiljke zvane „žabice“. Radi se o petrolejskim lampicama koje su davale više nego oskudno svjetlo pri radu rudara u jamama, a kad su zamijenjene „karabitušama“ svjetlo je, kako su govorili onodobni rudari, bilo pojačano pet puta. Tih prvih godina rudarenja u Siveriću najviše su, kako je već istaknuto, radili strani radnici i nadglednici, jer domaći seoski živalj nije bio vičan, nije imao bilo kakvo iskustvo niti je bio pripremljen za te ipak specifične i nadasve rizične rudarske poslove.

Postoje vjerodostojni dokumenti i novinski napisi o tome kako se stranci, zaposleni u rudniku, a njih nije bilo malo, bogate, dok okolni narod propada. Tako

zadarski Narodni list 1884. godine, pišući upravo o tome, dramatično dodaje da je mjesto Siverić podrovano jamskim kopovima i rudarskim hodnicima i da zbog toga kuće i vinogradi često „prosjedaju“. O tim i sličnim događanjima bilo je rasprave i u Dalmatinskom saboru, pri čemu je isticano da tehničko osoblje rudokopa u Siveriću i Velušiću nije osposobljeno, niti je u stanju zaštititi rudare velikih, pa i životnih opasnosti i rizika (Kosor, 1995.).

Još sredinom 90-ih godina 19. stoljeća austrijski kapitalisti smatraju da bi Dalmacija ipak mogla postati prostor njihovih unosnih ulaganja. S tim ciljem je u Beču je 1895. godine osnovano „Društvo za promicanje gospodarskih interesa Dalmacije“, pod pokroviteljstvom prijestolonasljednika Frane Ferdinanda (Šidak i sur., 1968.). Za narav i suštinu pogleda Austrije i njezinih poduzetnika na ulogu ova „društva“ karakteristična su mišljenja Aleksandra Koniga, austrijskog gospodarstvenika i vlasnika dalmatinskih ugljenokopa i drugih pogona u Dalmaciji. On je 1900. godine, na jednom predavanju, rekao da Austrija kolonizatorsku politiku može voditi u samoj zemlji (Carevini). Konkretno je svoje mišljenje oblikovao ova: „Nama nije potrebna za naredna desetljeća niti Afrika niti Kina, mi možemo kolonizatorsku politiku voditi u samoj zemlji, a prva etapa je zahvatanje Dalmacije, jer upravo Jadran ujedinjava u najvećem opsegu sve preduvjete da slavna Habsburška Monarhija opet u starom sjaju uskrsne“ (Karaman, 1974.: 274).

U prominskim rudnicima je oko 1890. godine radilo danju i noću oko 350 radnika. Ugljen se kopao primitivno, te je „tisuću životnih opasnosti“ vrebalo rudare (Peričić, 2008.: 177).

Na samom kraju 19. stoljeća intenziviraju se istražni radovi (i ostvaruju poticajna otkrića) novih ležišta ugljena, ali i ostalih mineralnih sirovina na širem prostoru Drniša. Osim u Velušiću i Siveriću, u drniškoj krajini, pokazali su poduzeti istražni radovi, nalazila su se i druga ležišta ugljena. Bečka tvrtka Ludwig Konig i sin zakupili su (izgleda upravo 1900-te godine) ležišta na crti Velušić – Oklaj – Kistanje – Biline – Novigrad. Ante Makale pokušao je još 12. rujna 1891. godine kopati ugljen u Širitovcima i na oko jedan metar ispod površine našao je „oveće naslage“ (Kosor, 1995.).

Prva dalmatinska željeznica zapravo je izgrađena ponajviše radi eksploatacije i posebice izvoza ugljena iz Siverića. Već prve godine nakon izgradnje pruge (1878.) ugljenokop Siverić osigurao je, prijevozom ugljena, 63,39% od ukupno prevezenog bruto tereta. Prema podacima Splitske komore, oko 1890. godine ukupni promet na željezničkoj pruzi Knin – Šibenik – Split iznosio je godišnje oko 500.000 metričkih centi, a od toga je 80 – 90% otpadalo na prijevoz ugljena iz Siverića do mora (Blažević, 2009.). U razdoblju od 1890. do 1893. godine ovom željezničkom prugom prevezeno je 2.037.934 kvintala robe, od čega 1.687.704 kvintala ugljena iz Siverića. Dalmatinski, a zapravo siverićki ugljen dugi je niz

godina izvožen u Italiju, u prvom redu zbog toga jer je većina ugljenokopa (a rudnik u Siveriću nesporno) bila u privatnim talijanskim rukama (Jelinović, 1957.). Posljedice izgradnje pruge, barem s plitkim (nedalekim) zaleđem za gospodarski napredak Šibenika svakako su bile vrlo pogodne. Robni promet (u čemu je ugljen dominirao) s drniškog prostora, Promine i Velušića prema Šibeniku znatnije se povećao (Blažević, 2009.).

Ugljenokopi (Siverić; Velušić) se šire naročito na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, zahvaljujući ulaganju velikih sredstava, najprije talijanskoga, a onda austrijsko-njemačkog kapitala. Dioničko društvo „Monte Promina (s ukupnim kapitalom od 2,5 milijuna kruna) vrši eksploataciju ugljena u Siveriću, a (srodno) poduzeće/ugljenička udruga „Dalmazia“...“ podiže ugljenokop u Velušiću, spojivši ga na dalmatinsku željeznicu 12 km dugom prugom do Drniša...“ (Karaman, 1974.: 294).

Uslijed nepovezanosti dalmatinske pruge sa željezničkom mrežom u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni sve do početka 20. stoljeća glavni udio u njezinu prometu imala je, dakle, otprema ugljena iz rudnika u Siveriću. Ta otprema mogla je imati jedan jedini pravac – u šibensku luku, ili eventualno u Split.

Početak prošlog (20.) stoljeća, prema mišljenju I. Jurasu, glavni nedostatak u razvoju dalmatinske industrije je nedostatak kapitala, a tome se još pridružuju nedostatak željezničkih veza sa zaleđem, oskudica ugljena, slaba obrtna obuka i mala poduzetnost (Karaman, 1974.).

UGLJEN I DRNIŠKO RUDARSTVO U 20. STOLJEĆU

Rudarstvo od početka 20. stoljeća do završetka Prvog svjetskog rata

Početak dvadesetog stoljeća obilježen je, na drniškom prostoru, zahuktalom eksploatacijom ugljena, odnosno intenziviranim nastavkom proizvodnje započete u prethodnom stoljeću. Međutim, rudarstvo se ovoga područja nakon 1910. godine postupno širi i na eksploataciju još nekih mineralnih sirovina. To se u prvom redu odnosi na kopanje boksita, a potom i na eksploataciju ukrasnog kamena. Pokušaji eksploatacije gipsa, fosforita, bentonitnih glina i silicija bili su vremenski kratki, uglavnom eksperimentalni, sa zanemarivo malim proizvedenim količinama i marginalnim vrijednostima. Tek u drugoj polovini 20. stoljeća ozbiljnije se eksploatirao tehnički kamen, a tek potkraj stoljeća i kalcit.

Glavna dalmatinska nalazišta sjevernodalmatinskog ugljena nalaze se u trokutu Krka – Čikola – Cetina, a naročito u planini Promini (Siverić, Velušić), na prominskoj zaravni (Razvođe, Širitovci) u Kljacima, u Skradinskoj uvali (Unešić, Radonić, Konjevrate), te u zaleđu Skradina (Dubravice). Ugljene naslage nađene

su i u Bukovici i na potezu sve do Novigrada. Određene zalihe nalaze se u na području Sinja. Glavno tržište ugljena od početka stoljeća do Prvog svjetskog rata je Šibenik, odakle se izvezio prema lukama Jadrana i Mediterana.

Od 1900. godine počinje nasipavanje dijela šibenske obale (Drage), a radovi na tom projektu traju do 1913. godine, kada započinje izgradnja operativne obale od gata „Krka“ do plićaka Vrulje, u dužini od oko 200 metara. Obalu gradi rudarsko društvo „Monte Promina“ i koristi je kao stovarište za dopremu te za utovar u brodove i izvoz ugljena proizvedenog u Siveriću i Velušiću. Isto ovo poduzeće, čije je operativno sjedište tada u Šibeniku, poduprlo je mnogo ranije osnivanje šibenskog parobrodarskog društva, koje je djelovalo od 1881. do 1907. godine i u kome su financijski i općetrgovački interes imali nekadašnji vlasnici rudnika u Siveriću i Velušiću (Makale i Galvani) (Kosor, 1995.). Ostalo je zapisano da je 1904. godine preko šibenske luke izvezeno 7.391 vagon ugljena.

U prvim godinama 20. stoljeća inozemni se (prvenstveno talijanski) financijski kapital nešto intenzivnije uključuje u rudarsku eksploataciju ugljena u okolici Drniša, odnosno u rudnike u Siveriću i Velušiću. U vrijeme pred Prvi svjetski rat, u tzv. „Veleindustrijske pogone“ prerastaju i ugljenokopi u dalmatinskom zaleđu, u okolici Drniša. To su u prvom redu rudnici mrkog ugljena u Siveriću, koji su do početka 20. stoljeća bili u punom vlasništvu talijanskog ugljenokopnog dioničkog društva „Monte Promina“. Ovo društvo 1906. godine prenosi sjedište (uprave i administracije) iz Torina u Trst. Od tada siverićki rudnik postaje zajednički pothvat talijanskog i austro-njemačkog kapitala. Srodna ugljenička uruga (a ne trgovačko društvo) „Dalmazia“, također je pod kontrolom talijanskog financijskog kapitala, a iskorištavalo je ugljene naslage u Velušiću i Razvođu. Oba ova rudnika upošljavala su između 700 do 800 radnika (Karaman, 1991.).

Austrijska vlada je, na zahtjev društva „Monte Promina“, odobrila izgradnju montanističke pruge Jabuka – Drniš – Velušić radi olakšanja prijevoza veluščkog ugljena do magistralne pruge Drniš - Šibenik. Radovi na ovoj pruzi započeli su u drugoj polovini 1901. godine, a izvodio ih je austrijski poduzetnik Ivanitzky. Ostao je upamćen po drskim i uvredljivim postupcima prema radnicima, zbog čega je u nekoliko navrata odgovarao pred drniškim sudom. Izgradnja ove pruge bila je vezana uz razne zloporabe i nepravde seljacima pri otkupima zemljišta.. Jer se „1 m2 odličnog vinograda u Velušiću plaćao po 25 soldi, a 1 m2 vinograda drniških trgovaca u bari – 3 – 4 krune i više“. Pruga je izgrađena do proljeća iduće godine i konačno otvorena 16. svibnja 1902. Ostaje zapisano da je pri prvoj službenoj, odnosno probnoj vožnji vlak doživio nezgodu, koja umalo nije završila tragično. Kompozicija se sastojala od lokomotive i triju putničkih vagona u kojima su se vozili predstavnici namjesništva, ravnatelji ugljenokopa „Dalmazia“ iz Velušića i „Monte Promina“ iz Siverića, razni inženjeri, predstavnici općin-

ske vlasti i drugi viđeni gosti. Vlak se iz Jabuke uputio brzinom od oko 30 km/sat. Kad je prešao potok Trzbalićevac i stupio na nasip, visok nekih dvadesetak metara, tračnice su se uleknule, pa su s njih iskliznuli lokomotiva i dva vagona. Zahvaljujući prisebnosti strojovođe lokomotiva je zakočena i tako zastavljena. U protivnom bi se sva kompozicija survala niz nasip. Kasnije su neki za nezgodu okrivljavali kišu koja je nešto ranije padala i navodno podlokala tračnice, dok su drugi okrivljavali izvoditelja poslova, Ivanitzkog, što je vjerojatno najbliže istini. Na izgradnji ove pruge radili su čak i radnici iz Crne Gore, a u pisanu povijest ušli su zbog toga što su ponekad znali činiti nered (Kosor, 1995.).

U drniškim ugljenokopima se duže vremena osjećao nedostatak stručnih radnika, posebice onih koji su rođenjem i življenjem vezani za drniški prostor. Upravo zbog toga u Dalmatinskom saboru je 1901. godine raspravljano o potrebi ustanovljenja rudarskog tečaja u Drnišu (Kosor, 1995.). Taj je isti Dalmatinski sabor, dana 15. studenoga 1905. godine, usvojio zaključak da se u Drnišu otvori „pripremi montanistički tečaj“ (Kosor, 1995.). Početkom 20. stoljeća u Siveriću je uistinu počela raditi rudarska škola. Ta je škola iz nepoznatih razloga prestala djelovati 1919. godine (Topić, Siverić, 4).

Oko polovine 1902. godine rudokopi „Monte Promina“ iz Siverića i „Dalmazia“ iz Velušića zatražili su od državnih organa dozvolu da za svoje pogonske potrebe izgrade hidroelektranu na Roškom slapu.

Nekako u isto vrijeme identičnu su dozvolu, na istoj lokaciji, zatražili Jakov Antičević, trgovac iz Splita i August barun Bučović „c. k. korvetni kapetan“. Rudarskim tvtkama bila je potrebna električna energija za pogon opreme i postrojenja u rudnicima i za rasvjetu. Spomenutoj dvojici bila je potrebna „za tvornicu gline“ koju su namjeravali sagraditi kod Drniša. Ta je hidroelektrana konačno izgrađena tek 1909. i puštena u pogon 1910. godine, i to za potrebe rudarskih poduzeća u Siveriću i Velušiću (Lakatoš, 1923.; Kosor, 1995.).

U rudnicima u Siveriću i Velušiću, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće radilo je dosta stranaca, koji su uglavnom obavljali administrativne, nadgledničke i stručne zanatske poslove. Zabilježeno je da su 1903. godine njemački činovnici iz rudnika u Siveriću pokušali otvoriti njemačku pučku školu u tom mjestu. U molbi za otvaranje naveli su da postoji čak 40 radničke djece njemačke nacionalnosti, ali je Pokrajinsko školsko vijeće, kako se čini, tu molbu odbilo (Kosor, 1995.).

Tih prvih godina 20. stoljeća, konkretno 1904. godine, ravnatelj rudnika u Siveriću bio je izvjesni Stegl, svakako stranac (najvjerojatnije austrijanac), koji je u rujnu te godine bio otpušten iz rudnika i to zbog neodgovarajuće reakcije na štrajk radnika iz prve polovine te godine. Upravo te godine (1904.) siverićki rudnik brojio je 700 radnika, a veluški (nešto bolje plaćenih) oko 400 radnika (Kosor, 1995.).

Prvih godina 20. stoljeća radništvo uopće, pa i rudari Siverića i Velušića, u socijalnoj su poziciji teške egzistencijske ugroženosti koju su do tada uglavnom pasivno podnosili. Rudari Siverića tada su bili plaćeni od 1,40 do 1,60 kruna na dan za rad od 10 do 12 sati, pa su zbog toga bili primorani tražiti povišice (što je uprava uglavnom odbijala), ili su počeli organizirati štrajkove. Prema raspoloživim podacima, u dalmatinskom rudarstvu godine 1901. bio je organiziran jedan štrajk sa 65 sudionika. Godine 1904. organiziran je jedan štrajk s 514 sudionika, 1905. godine također jedan štrajk sa 135 sudionika, 1908. godine jedan štrajk sa 168 sudionika, 1909. godine – jedan štrajk sa 136 sudionika, a 1911. godine – 3 štrajka sa 657 sudionika (Foretić, 1969.). Kasnijih godina bilo je više štrajkova, ali i raznih drugih oblika borbe rudara za svoj povoljniji ekonomski, socijalni, zdravstveni i društveni status.

U proljeće 1904. godine u Drnišu je osnovano Radničko društvo, s pretenzijom da bude važan organ u artikulaciji i zaštiti radničkih interesa. Društvo je pravila o svome radu utvrdilo 1. svibnja 1904. godine pod nazivom „Pravilnik radničkog društva u Drnišu“. Pravilnik potpisuju N. Z. (Nikola) Adžija kao predsjednik i (Toma) Pelicarić kao tajnik društva. Osnivanje radničkog društva bilo je važno upravo za rudarske radnike, izvan kojih je u statusu radnika bili relativno malo osoba (trgovački, obrtničkih). Svrha osnivanja društva može se najbolje nazrijeti iz prvog paragrafa Pravilnika, u kojem stoji da je društvena zastava plave boje, sa slikom svetog Roka, kao pokrovitelja društva, s jedne strane vrpce, s druge geslo društva „Sloga i rad“ označeno s dvije ruke. U drugom paragrafu pravilnika navedeni su ciljevi radničkog društva na sljedeći način:

„a) nastojanje oko poboljšanja materijalnog stanja, pripomoć u potrebi, te ćudoredno uzgajanje radničkog staleža;

b) da podupire radničko izobraženje i nauk u obće, sa čitanjem listova i proglašenja, gojenjem glazbe i pjevanja u osobitim prostorijama određenim za sastajanje družinara;

c) da očuva i poveća ugled radničkog saveza“

U trećem paragrafu stoji: “Društvo će utemeljiti jednu glavnicu iz dobrovoljnih prinosa, od članarine i od ulazne pristojbe; od koje glavnice za godinu dana potla nego bude društvo ustasnovljeno, neće se nikakvom članu udeliti nikakva pripomoć“. U osmom paragrafu je uređeno da je svaki redoviti član obavezan plaćati društvenu članarinu od 20 para sedmično, a ulazninu od 1 krune (Gradski muzej Drniš).

Prvih godina 20. stoljeća istražni radovi dali su vrlo korisne rezultate u otkrivanju novih ležišta ugljena. Oko polovine travnja 1901. Omišanin Dane Marušić pronašao je bogate naslage ugljena u Kljacima. Nešto kasnije, godine 1906. društvo „Dalmatia“ iz Velušića otkrilo je nove naslage ugljena u Širitovcima u dubini

od 14 metara (ugljeni sloj bio je deo 2,30 m). Drnišani su ga trošili za loženje u domaćinstvima.

Drniški općinski liječnik dr. Filip Marušić i dr. Negrini u lipnju 1908. bili su otvorili rudnik asfalta u Štikovu (o kome se povoljno izrazio i čuveni austrijski geolog F. pl. Kerner).

Drniški ljekarnik Josip Salvi (inače iz Splita) godine 1912. bio je zainteresirao neke Splitskane za eksploataciju mramora u općinama Drniš – Muć – Lećeveca. Radi toga, na početku rujna 1913. posebna komisija odobrila je izgradnju zasebnog kolodvora i pruge na Sedramiću za eksploataciju tamošnjih mramora (Institut za geološka istraživanja, 1995; Kosor, 1995.).

Tokom prvog desetljeća 20. stoljeća „drniški“ se ugljen vadio iz geološki klasificiranih zv. „prominskih naslaga“. Konkretno to je značilo iskapanja iz njedara planine Pomine s obje njezine strane, u Siveriću, s njene istočne, i u Velušiću, s njezine zapadne strane. Pored toga, ugljen se počeo vaditi i u Širitovcima i Kljaticima. Vađenje ugljena u Kljaticima tražilo je prilično složene tehnike kopanja, jer su slojevi ugljena bili strmi i savinuti u tzv. sinklinalu. Premda su naslage ugljena utvrđene i na prostorima oko naselja Unešića, Radonića, Konjevratu i drugdje, nikad se nije pristupilo njegovu vađenju na tim mikrolokacijama.

I tadašnja štampa govori o značaju eksploatacije ugljena. Tako list „Hrvatska riječ“ iz Šibenika, u jednom broju iz 1907. godine, piše da rudnici Siverića i Velušića daju golemu količinu rude (uglja) te da im je Šibenik najbliža luka za izvoz (Karaman, 1974.).

Na samom početku 1911. godine bio je reduciran broj radnika u ugljenokopima i u Siveriću i u Velušiću. Vlasnici rudnika u Velušiću bili su čak i pred odlukom da zatvore rudnik jer su „već deset godina“ radili „bez dobitka i dielom sa velikim gubitkom“. Razlozi ovakvom kritičnom ekonomsko-financijskom položaju rudnika nalazili su se u jakoj konkurenciji engleskog ugljena, te slabom (lokalnom, usko dalmatinskom) domaćem tržištu. Važni razlozi leže i u izuzetno slabim prometnim vezama s kontinentalnom Hrvatskom zbog kojih ugljen iz prominskih rudnika na kontinentalno tržište nije ni mogao prispjeti (Kosor, 1995.).

Proizvodnja dalmatinskih ugljenokopa (bilo ih je, navodno 12) od početka se 20. stoljeća do Prvog svjetskog rata kretala od 126.884 tone (iz 1900.) i 139.683 tone (iz 1904.) preko maksimalnih 155.553 tone (iz 1906.) do minimalnih 114.862 tone (iz 1913.godine, pred početak Prvog svjetskog rata). U 1914. godini proizvedeno je oko 85.000 tona, a 1915. tek oko 66.900 tona. Idućih ratnih godina proizvodnja je zapravo bila minimalna (jer su neki rudnici bili u potpunosti obustavili proizvodnju).

Kad je Prvi svjetski rat završio, nastao je „juriš“ s jedne strane tlijanske, a s druge srpske vojske, tko će brže i spretnije zauzeti pojedine dalmatinske gradove

i zanimljiva poduzeća. U Siverići je rudnik došlo 40 srpskih vojnika kojima je zapovijedao potporučnik Andrija Tatić. Srpska se vojska morala ubrzo povući iz Siverića pod pritiskom neusporedivo jačih talijanskih vojnih snaga, ali i radi dobivenih naputaka svoje više komande (Gaurina, 2015.).

Po završetku rata (1918. godine) šire drniško područje ostalo je pod talijanskom okupacijom (do početka travnja 1921. godine). Talijanska okupacijska vlast je u prosincu 1918. godine na grub način prijetila okupacijom drniškog prostora, pa je Odbor narodnog vijeća bio prinuđen pismeno reagirati kod zapovjednika talijanske vojske 28. prosinca 1918. godine, samo dan prije ulaska talijanske vojske u Drniš (u broju oko 12.000 vojnika pod zapovjedništvom admirala Milla, i to na prevaru). U pismu Obora se, uz ostalo, kaže i sljedeće: „Što se tiče rudnika u Siveriću i Velušiću, oni moraju ostati na raspolaganju nama i ostalim dalmatinskim gradovima kako bismo snabdijevali naše željeznice ugljenom“ (Gaurina, 2015.). Naravno, pismo je ostalo bez ikakvog odjeka; jednostavno je ignorirano. Potom, već u veljači 1919. godine talijanska okupatorska vlast pristupila je konfiskaciji imovine drniških rudnika i željezničkih postrojenja, držeći tako nadzor nad najvažnijim resursima kojima je ovo područje raspolagalo (Plenča, 1986.). Proizvodnja i ugljena i boksita u okupacijskim godinama bile su bitno smanjene. Tek 1921. godine, po okončanju talijanske okupacije (početkom travnja) u rudnicima „Monte Promina“ iz Siverića i „Dalmazia“ iz Velušića, proizvedeno je svega 40.000 tona. To je, pogotovo za dobar dio 1922. godine i vrijeme dugotrajnog rudarskog štrajka.

„Monte Promina“ je vlasnički postala posve talijanskim društvom još 1873. godine, s tadašnjim sjedištem u Turinu (Torino). Imala je utemeljiteljski (temeljni) kapital od 2.512.000 kruna. Društvo je 1906. došlo u vlasništvo talijansko – njemačkog kapitala, a sjedište je premješteno u Trst. Po slomu austrougarske monarhije ponovno je postalo društvo u punom talijanskom vlasništvu. U prvoj polovini 20-ih godina 20. stoljeća, temeljni kapital ovog društva iznosi 10 milijuna lira. Društvo je bilo uključeno u interesnu sferu talijanske „Banco di sconto“ (koja je tih godina i bankrotirala).

Rudokop „Dalmazia“, čije je sjedište bilo u Beču a rudni kop u Velušiću, nije bilo čisto društvo kapitala već rudnička udruga, što znači da nije izdala dionice, već kukse (rudarske vrijednosne papire – mining share, slične dionicama). Kako je sve kukse držalo društvo „Monte Promina“, jasno je da se stvarno radilo o jednom jedinstvenom društvu, tada u potpunom vlasništvu talijanskog kapitala (Lakatoš, 1923.).

Karakteristično je da je proces razvoja većih industrijskih pogona išao usporedo s pojačanim korištenjem vodenih snaga rijeke Krke i Cetine. Ova dva usporedna procesa su se svakako i međusobno uvjetovala i podupirala. Čini se da je u tih nekoliko godina, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, učinjen krupan korak

u potpunijem industrijskom razvoju ovoga (šibensko – drniškog) kraja, kao i čitave Dalmacije (Usp. Karaman, 1974). Velika industrijska poduzeća u to vrijeme na drniško-prominskom području su: rudnici uglja Siverić i Velušić, kao i HE Manojlovac (Miljacka) na srednjem toku Krke.

Tridesetšest godina nakon careva posjeta rudniku Siverić, odnosno 1911. godine, dakle još za careva života, u Siveriću je konačno otvorena škola za rudare (spominjana za njegove posjete rudniku), jedina takva škola za rudare u cijeloj Austro-ugarskoj monarhiji. Nastavni kadar bio je hrvatski i predavao je na hrvatskom jeziku. Otvaranje škole u potpunosti je djelo Igora Čepulića, c.k. rudarskog (satnika i) savjetnika iz Zadru (Čvrljak, 2011.). Nekih inicijativa za izvjesni oblik rudarske škole u Siveriću ili Drnišu bilo je i početkom dvadesetih godina 20. stoljeća. Pri otvaranju građanske škole u Drnišu (4. veljače 1923. godine), tadašnji općinski liječnik dr. Filip Masrušić u pozdravnom govoru aktualizirao je staru želju Drnišana da se u Drnišu otvori rudarska škola „jer broj radnika na rudokopima traži više stručnih predradnika“. I tada je sve ostalo samo na želji. Pokušaja utemeljenja neke školske ustanove za rudarstvo bilo je i kasnije. Na početku 1937. godine, narodni zastupnik u skupštini Kraljevine Jugoslavije, Novaković, zamolio je ministarstvo ruda i šuma da u Drnišu otvori nižu rudarsku skolu u kojoj bi se školovali rudarski nadglednici za drniške rudnike. Koliko se zna, do osnivanja takve škole ni nakon toga nije došlo. Nadalje, 1940. godine bilo je govora da će se rudarska škola iz Varaždina premjestiti u Drniš. Pišući o tome „Narodni list“ ističe da bi bilo najbolje da se „Drniš odmah odredio kao sjedište nove rudarske škole“, jer okolica Drniša, osim ugljenom i boksitom obiluje i drugim mineralnim sirovinama, kao što su gips, gline i slično (Kosor, 1995.).

Hydroelektrana Roški slap izgrađena tijekom 1909. u pogonu je od 1910. godine i proizvodi struju za potrebe ugljenokopa „Monte Promina“ u Siveriću i „Dalmatia“ u Velušiću. U hidroelektrani su od početka radile dvije turbine (Francis turbine), koristeći 3,5 m³ vode/s, s padom od 18,3 metra, proizvodeći 660 HP energije (Lakatoš, 1923.; Foretić, 1969.).

U doba pred Prvi svjetski rat razvijaju se u onodobne velike industrijske pogone i rudnici ugljena u Siveriću i Velušiću. Rudnik u Siveriću bio je tada zajednički pothvat talijanskog i austro-njemačkog kapitala. Srodno udruženje Dalmatia (Velušić), također je pod patronatom talijanskih financijskih interesa. Oba rudnika ugljena zapošljavala su 700 – 800 radnika (Karaman, 1991.).

U razdoblju od 1900. do 1918. godine u drniškim ugljenokopima proizvedeno je oko 2,7 milijuna tona ugljena ili oko 150.000 tona prosječno godišnje. Kako se kretala proizvodnja u ugljenokopima Dalmacije (glavnina otpada na Siverić i Velušić) u razdoblju od 1904. do 1915. godine pokazuju ovi podaci (prema: Lakatoš, 1923; Mirković, 1958.):

Tablica 3.

Godina	Kvintala
1900.	1.268.840
1901.	***
1902.	***
1903.	***
1904.	1.368.832
1905.	1.331.480
1906.	1.555.526
1907.	1.365.200
1908.	1.374.801
1909.	1.476.700
1910.	1.476.700
1911.	1.275.712
1912.	1.164.569
1913.	1.148.621
1914.	853.837
1915.	668.808

Za ratnih godina Prvoga svjetskog rata proizvodnja ugljena bila je u padu, a dolazilo je i do povremene potpune obustave proizvodnje. I rudare i brojno pučanstvo pratile su velike oskudice, kao što se u ratnim okolnostima u pravilu dešava. Tijekom 1917. godine Okružna opskrbna poslovnica vršila je razdiobu soli, petroleja i ječma pučanstvu i rudarima Monte Promina i Dalmazia u Drnišu i to kao mjesečni dodatak za teške uvjete rada u rudnicima.

Aktivirane su tada i pučke kuhinje. Tako postoje podaci da su pučke kuhinje Šibenika, Drniša, Knina i Prvić Luke u svibnju 1917. godine osiguravale 3.733 dnevna obroka, kao i značajne količine kupusa za siromašno pučanstvo.

Po okončanju rata slijede gotovo tri godine dodatne talijanske okupacije, s također bitno smanjenom proizvodnjom ugljena, ali i boksita. Naime, po Londonskom sporazumu Drniš je trebao pripasti Italiji, koja ga je tražila zbog nalazišta ugljena i boksita. I zaista, u zoru 29. prosinca 1918. godine talijanska je vojska ušla u Drniš. Odmah po ulasku pod svoju je upravu stavila kako ugljenokope u Siverići i Velušiću, tako i sve boksitne rudnike (kopove) na drniškom teritoriju (Kosor, 1995.).

Rudnik „Monte Promina“ poslovao je i za vrijeme talijanske okupacije, ali sa smanjenim opsegom proizvodnje. Godine 1921. proizvodnja u Siveriću i Velušiću (jer ostali dalmatinski ugljenokopi nisu ni poslovali) iznosila je samo već spominjanih 400.000 kvintala. Ovako mala proizvodnja rezultat je činjenice što

je eksploatacija mogla biti intenzivirana tek nakon povlačenja Talijana, odnosno tek u drugoj polovini te godine. Godine 1922. organiziran je štrajk koji je dugo trajao. Oba su ugljenokopa i nadalje u vlasti talijanskog kapitala, a većina proizvodnje odlazi u Italiju. U oba ugljenokopa broj radnika se prije Prvog svjetskog rata kretao oko 740 do 800, dok je početkom 20-ih godina taj broj nešto povećan (Šiklič, Siverić 11); Lakatoš, 1923.). Godine 1923. u rudnicima Siverića i Velušića bilo je zaposleno manje nego godinu ranije, odnosno oko 600 radnika.

Između dva svjetska rata siverićki rudari - beskućnici su bili su smješteni u zgradi zvanj „kućetina“, u čijem se prizemlju nalazila ambulanta s desetak kreveta za rudare koji su zadobili ozljede ili se razboljeli. Radi pregleda radnika i članova njihovih obitelji dolazio je svaki dan liječnik iz Drniša. U drugoj polovini prizemlja nalazio se prostor za živežne namirnice (zvan magazin) gdje su se rudari opskrbljivali. U magazinu je bio zaposlen stranac, Nijemac Kitl....U kućetini je postojao i restoran čiji je vlasnik bio Josip Laća iz Dubravica. U dobivanju restorana Laća je pomogao direktor rudnika Kramer (direktor prethodnik zadnjeg predratnog direktora Wonka). U tom poslu Laća se prilično obogatio pa je sagradio hotel u Kninu, a potom i kinodvoranu s opremom. Tridesetih godina 20. stoljeća Siverić je bio prepun stranih radnika, ali i domaćeg življa. Pored Laćina restorana u Siveriću je bilo još šest gostionica i sve su radile s dobitkom. Siverić je tada imao i dvije brijačnice. Imao je i svoju glazbu, amatersko dramsko društvo, ali i svoj nogometni klub te sokolsku organizaciju (Šiklič, Siverić 11).

Eksploatacija prirodnih bogatstava, prije svega nalazišta ugljena u Siveriću, Velušiću, Širitovcima i Kljacima u rukama je stranog kapitala. Taj kapital je praktično neograničeno raspolagao ukupnim bogatstvom drniško-prominskog rudarskog bazena. Vlada Kraljevine SHS potvrdila je imovinsko, a ne koncesijsko pravo talijanskom kapitalu, zastupljenom preko „Ugljeničkog društva Monte Promina“, i to na rudnike u Siveriću, Velušiću, Kljacima i Širitovcima. Ponašajući se kao istinski vlasnik, a u vrijeme poleta gospodarstva na Apeninima kada je drniški ugljen zbog načina prijevoza postao suviše skup za Italiju, društvo „Monte Promina“ je 1932. prodalo znatan dio dionica francuskom društvu „Societa Commercio Carboni Monte Promina“ i Diskontnoj banci u Zagrebu. Naime, tada su Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine SHS i direkcija talijanske kompanije „Monte Promina“ potpisali tri ugovora (21. ožujka 1923., 9. svibnja 1925. i 17. studenoga 1927. godine) kojima su uređena međusobna prava i obveze. Iz sva tri spomenuta ugovora vidljivo je da je strano vlasništvo „Monte Promina“ nad drniško-prominskim rudnicima dosljedno poštivano. Uprava rudnika „Monte Promina“ bila je dužna plaćati odštete vlasnicima zemlje na kojima su postojale jame i rudnička postrojenja i oprema, i to isključivo prema odredbi Ministarstva za industriju i trgovinu Kraljevine SHS. U duhu Rapalskog ugovora i Netunske

konvencije (iz 1925.), Ministarstvo za financije Kraljevine SHS i Generalna direkcija „Monte Promina“ potpisale su 23. ožujka 1927. godine ugovor po kojemu je spomenuto talijansko društvo steklo isključivo pravo eksploatacije drniških i prominskih rudnika te pravo da po svom nahođenju podiže druge odgovarajuće industrijske pogone. Nedodirljivost i samovolja ovoga društva i zanemarivanje bilo kakvog interesa matične države dolazi do izražaja i u tome da čak i prijevoz ugljena društvo obavlja svojim prometnim sredstvima, izuzimajući jedino kratki željeznički odvojak Drniš – Šibenik (Plenča, 1986.).

Na temelju zaključenih ugovora (o vlasništvu) sa stranim korporacijama „La Dalmatienne“ i „Monte Promina“, drniška i prominska općina trebale su, za razdoblje od 1929. do 1939. godine, primiti 28.824.420 dinara. Ta svota nije nikada naplaćena u cijelosti. Uprava društva „Monte Promina“ bila je obvezna općini Drniš i Promina isplatiti, godine 1939. 1.702.000 dinara na ime raznih obeštećenja. U rudnike je ulagano najmanje što je bilo moguće. Prema napisima u „Anali rudarstva i šumarstva“ (Zagreb, 1923. godine), u transportne i tranzitne troškove i objekte, alatnice, remontne radionice i drugo ulagano je, prosječno, svega 2,17% od neto vrijednosti proizvodnje robe, dok je taj odnos u sjevernoj Italiji iznosio 18,45 posto. Prema analizi rudarstva i šumarstva, objavljenj desetak godina kasnije (Zagreb, 1933.), situacija ne izgleda ništa bitno boljom, jer je uprava rudnika „Monte Promina“ tek samo 6,17% od neto vrijednosti „prodanih roba“ kroz razne oblike davanja kao što su „kompenzacije, rente i amortizacije“, ostavljala u tadašnjoj državi Kraljevini Jugoslaviji (Plenča, 1986.).

Između dva svjetska rata, u prvoj polovini 20-ih godina, društvo „Monte Promina“ je bez skrivanja materijalno i politički podržavalo vladajući režim i koaliciju, da bi kasnije strogo vodilo računa i o opoziciji, prije svega onoj predvođenoj hrvatskom kapitalističkom klasom. Uz to, od prvog dana Kraljevine SHS uprava „Monte Promina“ učinila je sve što je bilo u njezinoj moći da spriječi stvaranje bilo kakvog radničko-demokratskog pokreta. Uz pomoć katoličkog klera uprava rudnika se suprotstavlja stvaranju lijevog i potiče razvoj desničarskog sindikalnog pokreta. To upravi rudnika uspijeva u trajanju od više od 15 godina, i to davanjem materijalnih stimulacija desnim, zloporabom u sustavu zapošljavanja, reduciranjem legalnih prava radnika, prerasporedima na radna mjesta i sl. (Plenča, 1986.).

Rudnik u Siveriću, unatoč velikim teškoćama radio je i za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali je radna disciplina postupno popuštala. U drugoj polovini kolovoza 1943. godine rudnik prestaje raditi. Prvim naletom engleskih zrakoplova mitraljirana je rudnička separacija u kojoj je ranjeno nekoliko radnika. Istovremeno je mitraljiran i putnički vlak na siverićkoj stanici (vozio na relaciji Šibenik – Knin), kada su poginula tri putnika. Nakon spomenutog zračnog napada prestaju raditi i rudnik i željeznica (Tomić).

Proizvodnja ugljena u društvima „Monte Promina i „Dalmazia“ u tijeku 20. stoljeća najintenzivnije se razvijala u razdoblju između 1900. i 1940. godine, unatoč određenim smanjenjima od početka Prvog svjetskog rata do kraja talijanske okupacije (1921. godine). Dok je napr. proizvodnja 1862. godine iznosila samo 129.165 kvintala (12.917 tona), 1921. tek oko 40.000 tona, dotle je 1939. godine iznosila 151.178 tona (Lakatoš, 1923.).

Proizvodnja ugljena bila je izuzetno važna i za zaposlenost stanovništva. Tako: „U rudnicima Siverića i Velušića bilo je poslije 1900. zaposleno oko 800 radnika (godine 1902. u oba ugljenokopa radilo je 822 radnika, s instaliranom snagom strojeva od 62 HP). Zaposleni u rudniku Siverić i Velušić su sve do formiranja solinskog industrijskog bazena činili najjaču koncentraciju radne snage u Dalmaciji. Rudari su, poput zaposlenih u solinskom industrijskom bazenu, bili najvećim dijelom iz brojnih obitelji sitnih seljaka, koji su u ono doba još nisu sasvim bili otrgli od zemljoradnje“ (Foretić, 1969.: 22 i 26). (Taj dvostrani interes, odnosno rad u rudniku i ostvarenje kakvog-takvog novčanog dohotka, u kombinaciji s malim vlastitim ili obiteljskim poljoprivrednim posjedom tupio je oštricu revolucionarne proleterske borbe rudarskih i industrijskih radnika.).

Vremenski raspored nekih važnijih događaja

Nije uvijek moguće razumno objasniti zašto se neki važni događaji u životu neke organizacije zgušnjavaju u posve određena godišnja doba. Međutim, takve pojave nisu ni potpuna rijetkost. Događale su se i u toku povijesti rudarenja u rudniku u Siveriću. Evo što o tome kažu posve konkretni događaji, zabilježeni u literaturi o spomenutom rudniku:

Mjeseci svibanj i lipanj kao da su u prošlosti Siverića bili predodređeni za važnije događaje. Kako je povijest mjesta Siverića najdublje i najsudbonosnije povezana s rudnikom i željeznicom, tako je povezana i s događajima koji su zabilježeni u literaturi o rudniku u Siveriću. Neovisno o tome što su neki događaji manje povijesne vrijednosti i manjeg odraza na sudbinu rudnika, svakako ih treba smatrati zanimljivima i treba ih se uvijek prisjećati. Radi se o ovim događajima:

– dana 7. veljače 1786. godine obitelj Moscatti počela iskopavati mrki ugljen u Siveriću dozvolom vlasti Venecije koja je upravljala Dalmacijom i prostorom Drniša;

– godine 1819., za austrijske uprave, Narcis Galeotović iskopao 400 karova mrkog ugljena u Siveriću, dopremio ga u Šibenik i otpremio ga brodovima za Trst i Veneciju;

– godine 1834. tvrtka iz Beča, u vlasništvu grofa Rothschilda započela organiziranu proizvodnju ugljena u Siveriću. Otvorene su dvije jame (galerije) Barbara i Salamona;

– godine 1857. rudnik u Siveriću preuzimaju domaći poduzetnici Ante Makale i Vice Galvani za 12.000 forinti, razvijaju proizvodnju, da bi rudnik prodali 1873. godine talijanskom kapitalu za 160.000 forinti;

– godine 1873., nakon kupovine od Makale/Galvani, osnovano je d.d. „Monte Promina“ Siverić sa sjedištem u Turinu (Torinu), koje je dugo godina gospodarilo rudnikom. Društvo „Monte Promina“ službeno je preuzelo rudnik u Siveriću 28. kolovoza 1873. godine;

– dana 1. svibnja 1874. Carevinsko vijeće u Beču izglasalo zakon o izgradnji željezničke pruge Siverić – Split – Šibenik;

– dana 16. svibnja 1874. godine započeli radovi na izgradnji pruge Siverić – Split – Šibenik;

– dana 15. svibnja 1877. godine stigao u Siverić prvi pokusni vlak iz Šibenika;

– dana 4. listopada 1877. službeno otvorena pruga Siverić–Split i Perković–Šibenik;

– dana 7. lipnja 1888. dovršena i otvorena pruga Siverić – Knin;

– dana 16. svibnja 1902. godine otvorena pruga do rudnika „Dalmazia“ u Velušiću, i to od Jabuka – Drniš – Velušić. Tom je prigodom vlak doživio nezgodu, zbog ulegnuća pruge na nasipu kod potoka Trzbalićevac, bez ozljeda putnika (Topić, Siverić 7).

Proizvodnja u Drugom svjetskom ratu i nakon njega

Drugi svjetski rat na drniškom prostoru u samim počecima nije bio obilježen snažnijim ratnim djelovanjima, pa se rudarska proizvodnja u prvoj ratnoj godini odvijala gotovo bez ozbiljnijih smetnji. Slično je bilo i u prvoj polovini 1942. godine. A onda za proces proizvodnje počinju vrlo ozbiljni problemi. Naime, poslije učestalih napada partizanskih udarnih grupa uprava „Monte Promina“ bila je primorana 16. rujna 1942. godine zatvoriti rudnik u Velušiću, a nešto kasnije, uslijed štrajka radnika, obustavljena je, vjerojatno na kratko vrijeme, proizvodnja i u ostalim drniškim ugljenokopima (Plenča, 1986.).

Proizvodnja u siverićkom rudniku nije, dakle, na duže vremena prekidana, osim posljednje trećine 1944. godine, ali je i tada bila samo privremeno obustavljena (partizani su u Siverić ušli 5. studenoga 1944. godine). U izvještaju grupe NOP odreda Dalmacije od 3. lipnja 1943. godine zapisano je i sljedeće: “Ugljenokopi Siverić i Dubravice rade smanjenim kapacitetom od 30%“ (Trgo, 1978.).

Tijekom rata rudnik je doživio ozbiljna razaranja. Oštećenja počinjena na objektima, opremi i postrojenjima, od početka rata do kapitulacije Italije, kod glavne uprave dalmatinskih rudnika i ugljenokopa Siverić procijenjena su na vrijednost od 6.759.643 dinara (Živković, 1978.).

Na temelju odluke Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja od 21. studenoga 1944. godine o konfiskaciji imovine Trećeg Rajha, njegovih građana i

kooperanata, a zatim i na osnovi posebnih presuda vojnih sudova (Osmog korpusa i 19. divizije NOVJ, odnosno Komande kninskog područja) i građanskih sudova (kotarskog u Kninu i Drnišu), oduzeta je imovina njemačkim i talijanskim vlasnicima. Isto tako, i inozemnim dioničkim društvima, potom osuđenim suradnicima okupatora i onim pojedincima čiji su industrijski pogoni za vrijeme drugog svjetskog rata radili u korist Sila Osovine. Između ostalog, ovim postupkom konfiscirana je imovina poduzeća „Monte Promina“ d.d. i „Kontinentalnog d. d. Bauxit“ i postala „svojinom naroda kojom upravljaju NOO, odnosno povjerena posebno imenovanim tijelima ili je podijeljena siromašnim težacima“ (Plenča, 1986.). Na početku 1945. godine izvršena je komasacija (?) (valjda okupljanje rasutih pogona raznih prijeratnih društava u jedno ugljenokopno i jedno boksitno?) rudnika na području drniške i prominske općine. Rudnici u Siveriću ubrzo su proradili, pa je usprkos mnogim nedaćama proizvodnja ugljena stalno rasla. Tako u jednom dokumentu iz travnja 1945. godine stoji i ovo: „U ugljenokopu Siverića ranija dnevna proizvodnja bila je 96 kg po jednom radniku, a sada 300 kg, što je još uvijek ispod normale“. Otkopani i obrađeni ugljen upućivan je uglavnom u Šibenik i Split za potrebe NOVJ, pomorstva tamošnjih industrija i stanovništva.

Usporedo s „komasacijom“ rudnika, obnovljene su i električne centrale i vodovodna mreža. Tako je drniški kotar dočekaao zimu 1945. godine s „85 posto obnovljenih industrijskih, 73% zantskih i 100% energetske poduzeća“ (Plenča, 1986.).

Nove komunističke vlasti su rudnike odmah nacionalizirale. Vlada FNRJ proglasila je 31. listopada 1946. godine rješenje o Saveznom privrednom poduzeću Dalmatinski rudnici uglja. Poduzeće „Ugljениčko društvo „Monte Promina“ konfiscirano je ranije, presudom Okružnog narodnog suda u Šibeniku (br. K-125/45) 26. studenoga 1945. godine i nastavilo radom pod nazivom Dalmatinski rudnici uglja sa sjedištem u Siveriću. Nalazilo se pod administrativno – operativnim rukovodstvom (AOR) Glavne uprave za ugalj Ministarstva rudarstva SFRJ. Imovina konfisciranog društva nalazila se pod rukovodstvom Glavne uprave dalmatinskih rudokopa i ugljenokopa u Splitu. Nakon toga donesena je odluka o likvidaciji dotadašnjeg društva (čijih je 98,5 % dionica bilo je u rukama talijanskih, a 1,5 % dionica bilo je u rukama njemačkih investitora). Rješenjem Vlade FNRJ od 31. prosinca 1948. godine, Dalmatinske rudnike uglja Siverić, državno privredno poduzeće općedržavnog značaja stavila je pod AOR Generalne direkcije uglja za Narodnu Republiku Hrvatsku (NRH) Ministarstva rudarstva u Zagrebu. Pripropredaja je obavljena na temelju Rješenja Vlade FNRJ od 31. prosinca 1948. godine (br. 11296/48, a u vezi s rješenjem Generalne direkcije za ugljen za NRH od 28. veljače 1949. godine). Preuzeta imovina ranijeg društva „Monte Promina“ unijeta je u poslovne knjige poduzeća Dalmatinski rudnici mrkog uglja Siverić, odnosno sva aktiva i pasiva spomenutog društva. Dalmatinski ugljenokopi Sive-

rić, kao novo poduzeće, službeno su utemeljeni Rješenjem Vlade FNRJ od 12. travnja 1949. godine od dva bivša poduzeća: Dalmatinskih rudnika uglja Siverić i Sinjskih rudnika iz Sinja (Lajnert, 2013.). Dana 19. lipnja 1950. godine iz sastava siverićkog ugljenokopa izdvojen je dio sinjskih rudnika i prenesen u vlast Narodnog odbora Sinj.

U ovom radu Siniše Lajnerta nalazimo i opis određenih jamskih „revira“, način otpreme iskopanoga uglja (što je uvjetovano mjesnim mikroreljefom) i osnovnu opremu pojedinog revira. Što se Stare jame tiče, otprema iskopanog ugljena iz revira Perković, iz revira Barić, iz revira Roklica i iz revira Donji Jakša vršila se po potkopu Ivana Ribara (reanije Ribasso). To se obavljalo pomoću električnih lokomotiva sve do spuštaljke (na koti 365) po kojoj su se spuštala kolica pomoću lančare do kote separacije (kota 322). Otprema uglja iz jame Midenjak obavljala se po vanjskoj spuštaljci do pretovarnog bunkera (u blizini zgrade uprave rudnika), a zatim kamionima do bunkera glavnog potkopa (Ivana Ribara) na razmaku od oko 100 metara. Pomoću ovog bunkera ugalj je prisipavan u potkopu u jamska kolica. Izvoz iz jame Petrovac, po potkopu se vršio diesel lokomotivom; kasnije električnom lokomotivom sve do spuštaljke. Otprema ugljena iz revira Badanj bila je duga i „lomljena“ i vršila se industrijskim kolosijekom spuštaljkom s elektrovitlom dužine 270 metara. Potom je drugom spuštaljkom dužine 211 metara i trećom jako strmom spuštaljkom dužine 180 metara i ravnim kolosijekom od 50 metara ugalj stizao do bunkera. Odatle se odvozio kamionima sedam kilometara do bunkera kod separacije u Siveriću. Prema popisu osnovnih sredstava rudnika iz prosinca 1948. godine, isti je raspolagao s industrijskim kolosijekom Drniš – Velušić u dužini od 11.380 metara. Na ovoj relaciji prometovale su samo lokomotive serije 31 – 002 ili serije 22. Druge nisu mogle prometovati zato što pruga nije mogla podnijeti veća opterećenja. Prosječno opterećenje kompozicije u jednom i drugom pravcu iznosilo je svega oko 120 tona. Rudnik je raspolagao i isprepletenom mrežom internih kolosijeka dužine više desetaka tisuća (48.319) metara (Lajnert, 2013.; Šiklič, Siverić 22).

Prema odluci Vlade NRH od 7. siječnja 1951. godine bila su utvrđena precizna Pravila o organizaciji i poslovanju Dalmatinskih ugljenokopa u Siveriću. Po tim Pravilima, djelatnost rudnika bila je istraživanje, kopanje i prodaja ugljena po suvremenim tehničko-tehnološkim i komercijalnim načelima. Organizacijski, poduzeće je bilo ustrojeno tako da je imalo Glavni sekretarijat – Opći sektor, potom Operativni sektor (proizvodnju), Planski sektor i evidenciju i, konačno na Privredno – računski sektor. Upravljanje poslovima poduzeća bilo je organizirano tako da je operativne poslove rukovođenja vodio Upravni odbor i direktor poduzeća (rukovodio poduzećem kao član upravnog odbora), dok je funkciju nadzora i donositelja strategijskih odluka obavljao Radnički savjet.

Prema izvještaju i bilanci rudnika od 31. prosinca 1951. godine, tada je eksploatacija ugljena vršena u pogonima Stara jama, Proleter, Petrovac s Vagnom i Velušić. U pogonu u Dubravicama ugljen je kopan do lipnja 1952. godine kada je prestao s radom. Radi se o tome da se za ugalj iz ovoga pogona nisu mogli pronaći kupci uz prihvatljivu ekonomsku cijenu (Lajnert, 2013.).

Proizvodnja ugljena i zaposleni u rudnicima mrkog ugljena Siverić nakon Drugog svjetskog rata do gašenja rudnika:

Tablica 4.

Godina	Proizvodnja (tona)	Broj zaposlenih
1945.	79.083	730
1946.	128.983	1.318
1947.	163.276	1.276
1948.	180.034	1.422
1949.	202.233	1.517
1950.	213.943	1.715
1951.	162.743	1.537
1952.	130.712	1.132
1953.	115.527	1.383
1954.	128.155	1.395
1955.	147.424	1.314
1956.	152.356	1.205
1957.	147.065	1.261
1958.	141.583	1.188
1959.	139.783	1.085
1960.	121.482	976
1961.	141.852	954
1962.	120.169	833
1963.	104.093	718
1964.	96.871	787
1965.	83.534	779
1966.	67.139	580
1967.	37.191	320
1968.	32.360	159
1969.	12.497	124
1970.	1.799	101
Ukupno (1945.-1970.)	2.910.304	

(Interni operativni podaci rudnika; Dučić, Siverić 1).

Vlasništvo nad ugljenokopima u Siveriću i Velušiću

Iz niza obrađenih i objavljenih povijesnih izvora i drugih publikacija, te iz opsežnog članka, objavljenog na naslovnoj stranici lista „Država“ (koji je izlazio srijedom i subotom u Splitu), izdavača Narodne radikalne stranke, od 5. siječnja 1928. godine, pod naslovom „Italijansko društvo „Monte Promina“, mogu se identificirati promjene u vlasništvu nad ovim društvom od osnutka, pa do njegova gašenja.

Prvi vlasnici rudokopa u Siveriću bili su austrijski bankari i kapitalisti koje je predvodio Rothschild, a društvo su mu činili nekoliko bankara i industrijalaca. Oni su ulagali u istražne radove, probnu/eksperimentalnu proizvodnju, organizaciju trajnije proizvodnje, opremu i druge potrebe, ali nisu postizali očekivane financijske rezultate. To znači da su prvi vlasnici rudokopa bili stranci, premda su formalno bili iz iste državne zajednice (Austroougarske monarhije) kojoj je pripadalo i područje („kraljevine“) Dalmacije i Drniša. Društvo se osnovalo pod imenom „Adriatische Steinkohlen Ggewerkschaft in Dalmatien und Istrien“.

Kad su se prvi vlasnici (Rothschild i društvo) odlučili na prodaju, rudokop su kupili domaći bogati trgovci Ante Makale (iz Zlarina) i Vicko Galvani (iz Šibenika). Kupoprodaja se obavila 1857. godine, a društvo je u idućim godinama poslovno napredovalo i vlasnicima navodno donosilo dobit, tako da je konačno ponovno prodano stranim vlasnicima za neusporedivo veću svotu novca od one za koju je kupljeno. Polovinom 19. stoljeća, odnosno godine 1848. Ante Makale spada u red najimćenijih Šibenčana (tada star 45 godina) i ima godišnje prihode samo od industrije 1.500 fiorina, Vicko Galvani, pak ima prihode 1.000 fiorina od zemljišnog fonda i 2.000 fiorina od industrije (ukupno 3.000 fiorina). To znači da su ova dvojica Šibenčana realno mogli stvoriti dovoljnu financijsku moć za kupnju rudokopa Siverić od dotadašnjih austrijskih vlasnika (Obad, 1976.).

Sljedeći vlasnik rudokopa postaje dioničko društvo „Socita carbonifera austroitaliana di Monte Promina“ iz Torina. Kupovina od dotadašnjih vlasnika Makale – Galvani, a posebno odluka da se društvu dopusti poslovati u Austriji (odluka o „pripuštanju tjeranja obrta u Austriji“) u kojoj se odvijala glavna djelatnost društva (u sastavu te države je bio Siverić) odobrena je od strane austrijske vlade 28. kolovoza 1873. godine (odlukom br.11515). Na temelju te odluke i odobrenja društvo je 1. prosinca iste godine upisano u registar društava kod Trgovačkog suda u Šibeniku. Treba istaknuti činjenicu da je rudokop u stvari postao i bio „italijansko akcionarsko društvo“ koje je svoju osnovnu djelatnost obavljalo na teritoriju druge države (Austrije). Društvo je iz tog razloga u Šibeniku imalo zastupstvo za Austriju.

Godine 1906. ovo društvo postaje austrijsko dioničko društvo, dobivši 30. ožujka iste godine odobrenje (br. 9974) austrijske vlade. Sjedište društva se iz

Torina prenosi u Trst i tamo se upisuje u sudski registar, dok je 30. kolovoza iste godine brisano iz registra Trgovačkog društva u Šibeniku. To ne znači da su se nužno morali mijenjati pojedinačni dioničari (privatni investitori), već se radilo o preciziranju „državljanstva“ društva.

Ovo pravno stanje nije se mijenjalo do Prvog svjetskog rata i u toku toga rata, sve dok na glavnoj skupštini od 3. ožujka 1920. godine društvo nije mijenjalo svoj statut i uzelo novo ime „Societa carbonifer Monte Promina, societa anonima in Trieste“. Taj je statut odobren dekretom Generalnog civilnog komesarijata za Julijsku krajinu 1. ožujka 1920. (br. 545/292). Time je društvo ponovno postalo dioničko društvo Kraljevine Italije. Tadašnji (zatečeni) temeljni kapital bio je podijeljen na 29.560 dionica (po 170 lira pojedinačne vrijednosti) i u cijelosti je bio uplaćen. Na sljedećoj glavnoj skupštini društva odlučeno je o novoj emisiji 88.680 dionica (po, također 170 lira svaka), čime je bitno (dva i pol puta) povećana glavnica i financijski ojačano društvo.

Ugljenokop u Velušiću, čiji je, nakon Rothschilda, prvi poznati vlasnik bio Carlo Polley, utemeljen je kao rudarska ugljениčka zadruga „Dalmatia“ sa 128 kuksa, a svi su kuksi završili u vlasništvu/posjedu dioničkog društva „Monte Promina“. Sada su oba rudnika postala talijanska trgovačka društva (a zapravo se radilo o jednom poduzeću), time da svoju temeljnu djelatnost obavljaju na političkom prostoru nove države, nastale po okončanju Prvog svjetskog rata. To jest Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Radi se, dakle, o tome da su i „Monte Promina“ i „Dalmatia“ sada postala inozemnim društvima s djelatnošću u novonastaloj državi, Kraljevini SHS. I tu počinje dugogodišnji problem „državljanstva“ i vlasništva nad tim društvima. Naime, dok je „Monte Promina“ bilo austrijsko društvo sa sjedištem u Trstu (od 1906. godine) njegova je djelatnost bila usklađena s koncesijom sve do Rapalskog ugovora (12. studenoga 1922.), nakon kojeg je Trst pripao Italiji, a Dalmacija (i Siverić i Velušić) Kraljevini SHS. Posljedica tog međunarodnog ugovora bila je da „društvo Monte Promina nacionaliziralo se je kao italijansko akcionarsko društvo“ i tako ostalo u statusu inozemnog društva u državi SHS, u kojoj se sada našlo glavninom svoje djelatnosti. Zato je Monte Promina, kao dioničko društvo Kraljevine Italije bilo dužno svoje poslovanje uskladiti s posve novom političkom situacijom i zakonskom regulacijom nove (Kraljevine SHS) države. To znači da je od Kraljevine SHS morao dobiti izjavu da mu dopušta poslovati i registrirati tvrtku kod nadležnog Trgovačkog suda. Takvim obvezama društvo je moralo udovoljiti odmah nakon što je, početkom travnja 1921. godine „teritorija drniškog sreza došla pod našu državnu vlast, ili je morala njima udovoljiti barem u toku 1921. godine. Tada je odlukom Ministarstva pravde, od 21. kolovoza 1921. (br. 303) dignut sekvestar sa imovine „Monte Promina“ i „Dalmatia“, jer je društvo bilo dokazalo da je u

95%-tnom vlasništvu talijanskog kapitala i da društvo nije bilo ni austrijsko, ni mađarsko, ni njemačko“.

Između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije zaključene su, 23. listopada 1922., određene (Santamargaretske) konvencije kao propis o nacionalizaciji trgovačkih kuća i društava. Kako „Monte Promina“ ima sjedište u Trstu i tamo je upisano u sudski registar, a djelatnost mu se odvija u državi SHS, „to je jasno...da odluka o državljanstvu društva Monte Promina spada u nadležnost političke vlasti naše države i baš Velikog župana splitske oblasti“.

Tadašnji zakonski propisi Kraljevine SHS bili su jasni o tome da se rudna polja, po rudarskom zakonu smatraju nepokretnim dobrima, te da se rudokopi Siverića i Velušića nalaze u zoni udaljenosti od 50 kilometara od morske obale. Inozemni građani i društva ne mogu stjecati pravo posjeda, vlasništva i upotrebe na nepokretnim sredstvima u toj zoni bez posebnog odobrenja „ministarstva unutrašnjih djela i ministarstva vojske i mornarice, pa sve protivne pravne radnje smatraju se ništavnima i ne mogu imati nikakvog pravnog djelovanja“.

Čini se da tadašnja državna ministarstva Kraljevine SHS nisu vodila osobitu brigu o zaštiti prirodnih dobara, pa je, izvan i mimo zakona s razine države, tadašnje Rudarsko satništvo u Splitu, 1924. godine „podijelilo.. sa investitorima....ovome društvu (tj. „Monte Promini“) tri nova rudna polja golemog sloja ugljena od 5.000.000 tona“. Tu bi odluku, shodno zakonu, Satništvo odmah trebalo proglasiti ništavnom s tim da „odma obustavi svaki rad društvu i svaku eksploataciju na odnosnim rudnim poljima“, kako piše u spomenutom članku splitskoga lista „Država“.

Polovinom dvadesetih godina svi članovi uprave društva „Monte Promina“, izuzev Duje Rismonda iz Splita, talijanski su državljani. Godine 1920. i 1921. dionice društva u ogromnoj su većini u rukama Banco Italiano di Sconto, a od 1923. do 1925. u ogromnoj su većini u rukama anonimnog društva za kemijsku industriju „Adria“. Tako je Kraljevina SHS iz „golemoga rudarskog blaga imala...u godini 1925. koristi na porezima i taksama samo L. (lira) 25.917“! (List „Država“, 5. siječnja 1928., naslovna stranica).

Slučaj uređivanja „državljanstva“ društva „Monte Promina“ bio je raspravljan i u skupštini Kraljevine SHS. Naime, u ožujku 1928. godine, zastupnik Josip Pasić predložio je Skupštini rezoluciju da se „Monte Promina“ i „Sufid“ Šibenik pravno reguliraju, jer godinama narodu i državi nanose golemu moralnu i materijalnu štetu“. U rezoluciji se predlaže da oba ova društva treba nacionalizirati i njihove uprave prenijeti iz Trsta u državu (SHS). Nezakonitim putem su kupili nalazišta ugljena i neograničeno ih iskorišćuju (Kosor, 1995.).

Ovaj spor oko „državljanstva“ rudokopa „Monte Promina“ i „Dalmatia“ nije bio okončan ni 1928., kao ni idućih godina. To se vidi iz vrlo opsežnog pisma Kraljevske banske uprave Primorske banovine Split državnome Ministarstvu šuma i ruda

(Odeljenju za rudarstvo) od 7. veljače 1931. godine. U tom pismu stoji i ovo: "Pravni položaj tog društva (tj. „Monte Promina“) je u našoj državi neuređen“. Referirajući se na rješenje, Ministarstvo šuma i ruda o odbijanju žalbe spomenutog društva protiv rješenja bana primorske banovine o prijenosu sjedišta društva iz Italije u Kraljevini SHS, ban (dr. Ivo Tartaglia) piše: "Dakle društvo mora da do 1. augusta prenese društveno sjedište iz Trsta u našu državu i da zatraži odobrenje novih pravila. Ako se društvo toj svojoj dužnosti ne odazove, naša država nije dužna da mu udjeljuje novih koncesija, niti da trpi iskorišćivanje već stečenih, bez ikakve bojazni da se društvo u svoju korist pozove na bilo kakve propise pa i međunarodne naravi, kad društvo nije udovoljilo svojoj najelementarnijoj dužnosti, da u državi, u kojoj hoće da razvija svu svoju djelatnost i iskorišćuje njezina prirodna bogatstva, uredi svoj pravni opstanak... bez novih dozvola nema dakle opstanka i prosperiteta tom društvu i u tom je naše najjače oružje, s kojim možemo prisiliti društvo, da se nacionalizira...".

Voditelji konkretnog posla eksploatacije, kao i vlasnici dionica društva „Monte Promina“ na svaki način nastoje da ono pošto-poto ostane talijansko društvo. Da bi to ostvarili služe se svakakvim lukavstvima i smicalicama. Tako su, s očito prijevaramnim motivima, od jugoslavenskih vlasti (sada Kraljevine Jugoslavije) zatražili da prihvate i odobre nacionalizaciju ugljeničke družbe „Dalmatia“, koja kopa ugljen u Velušiću. Poanta ovog lukavstva bila je u tome što je ugljenička družba „Dalmatia“ bila austrijska (a ne talijanska) tvrtka, osnovana po rudarskom zakonu (a ne po zakonu o trgovačkim društvima). Sjedište joj je bilo u Beču. Cjelokupni tadašnji „posjed“ (odnosno utemeljiteljski kapital) družbe bio je razdijeljen u 128 kuksa (vrijednosni papir sličan dionici). „Onaj koji je vlasnik tih kuksa, vlasnikom je i družbe. Svih 128 kuksa u rukama je ugljeničkog društva „Monte Promina“, pa po tom ugljeničko društvo „Monte Promina“ je vlasnikom ugljeničke družbe „Dalmatia“ i sve (njezine) sadašnje i buduće imovine“. Iz toga proizlazi „da sva prava i povlastice koje se priznaju ugljeničkoj družbi „Dalmatia“ u stvari se priznaju ugljeničkom društvu „Monte Promina“. Nadalje, u pismu bana stoji i ovo: "Dakle ono što ugljeničko društvo „Monte Promina“ ne može da postigne direktno, postiglo bi indirektno putem ugljeničke družbe „Dalmatia“. Kada bi se pristalo na nacionalizaciju ugljeničke družbe „Dalmatia“ značilo bi u svemu udovoljiti željama ugljeničkog društva „Monte Promina“, tako da se ono ne bi nikad nacionaliziralo“ (Pismo bana Tartaglie, 1931.).

U Kraljevini SHS, i kasnije u Kraljevini Jugoslaviji rudnici ugljena bili su neprekidno u potpunom vlasništvu inozemnog kapitala. Nastojanje da se oba društva dovedu u državljanstvo države kojoj su poslije 1918. godina pripadala, kako je već opisano, bila su uzaludna. Sve bitne odluke o sudbini rudnika donosile su se u Trstu i Beču. Kad je dalmatinski ugljen zbog načina transporta postao isuviše skup za Italiju, poduzeće Monte Promina je 1932. godine prodalo, čini se privremeno, znatan dio dionica francuskom društvu Societa Commercio Carboni M. Promina i Diskontnoj banci u Zagrebu.

U razdoblju od 1918. za područje Dalmacije (za drniško područje od 1921.) godine za operativni nadzor nad rudarskom djelatnošću bilo je nadležno Rudarsko satništvo. Trebalo se brinuti da se rudarska poduzeća pridržavaju Općeg rudarskog zakona, kojeg je car Franjo Josip izdao još 23. svibnja 1854. (i koji je u Hrvatskoj važio sve do Drugog svjetskog rata) kao i za opći napredak rudarstva. „Rudarsko satništvo za Dalmaciju“ imalo je sjedište u Splitu, a rudarski satnik bio je ing. Igor Čepulić. Od 1936. godine rudarsko satništvo preustrojeno je u Rudarsku inspekciju u Splitu (Lajnert, 2014.).

Procjena proizvodnje od početka do kraja eksploatacije

Proizvodnja ugljena u razdoblju od 1835. (koja se smatra godinom početka eksploatacije) pa do 1970. godine (koja je posljednja godina proizvodnje):

Tablica 5.

Vremenski interval	Ukupno izvađeno (000 tona)	Prosječno godišnje (000 tona)
1835. – 1865. – 1874.	245.000	6.000
1875. – 1900.	755.000	29.000
1901. – 1918.	2.700.000	150.000
1919. – 1940.	3.500.000	166.000
1941. – 1944.	559.000	112.000
1945. -1955.	1.641.000	149.000
1956. -1961.	620.000	124.000
1961. – 1965.	410.000	102.000
1966. – 1970.	150.986	30.198
Ukupno 1835. – 1970.	10.580.986	76.400

Od 1835. godine, od kada se prati proizvodnja, pa do danas, koristeći i kombinirajući statističke i druge podatke zaključujemo da se proizvodnja razvijala različitim intenzitetom u različitim razdobljima. Tako postoje podaci da je 1858. godine izvađeno 8.338 tona, godine 1862 – 12.917 tona, a 1906. godine 155.527 tona. U periodu od 1835. do 1874. proizvedeno je ukupno 245.000 tona (oko 29.000 tona prosječno godišnje). Najviši godišnji prosjek postignut je u periodu 1919. do 1940. godine – oko 166.000 tona, ili ukupno 3,5 milijuna tona. U periodu od 1901. do 1918. proizvedeno je oko 2,7 milijuna tona (oko 150.000 tona prosječno godišnje). U periodu od 1941. do 1944. proizvedeno je ukupno 559.000 tona, a u periodu od 1945. do 1961. godine ukupno 2.261.000 tona. Poslijeratni godišnji prosjek proizvodnje osjetno je manji od 20-godišnjeg međuratnog prosjeka; rudnik je bio u posljednjem proizvodnom usponu od početka Drugog svjetskog rata do 60-ih godina, da bi se u posljednjih 10 godina proizvelo samo oko 560.000 tona.

Neke važne sporednosti kopanja ugljena u Siveriću

Svaka velika priča i svaka ozbiljna povijest, da bi bila vjerodostojna, ima velik broj popratnih sporednosti. Neke od tih sporednosti u toku života siveričkog rudnika dostojne su zapisa i daljnjeg opstanka u povijesti.

Uistinu, ne postoji niti jedna ljudska djelatnost, niti jedna povijest, ma koliko ozbiljna i teška bila, a da nije praćena nekim neizbježnim, čak pomno zabilježnim bizarnostima, nebitnima za srž pojave o kojoj se piše, ali je ponešto dodatno pojašnjavaju. Neke od tih sporednosti dostojne su čak i opstanka u povijesti, u ulozi nekog blagog katalizatora ili nekog finog pletiva i optimistične aberacije u okolnostima prilično okrutnog življenja. Naprosto, to su pojave koje ublažavaju gorčinu povijesti, gorčinu prolaznosti. Jer, uz sve drugo, rudarstvo drniškog prostora je i snažna melankolična priča o prolaznosti i konačnosti koja se već davno takvom etablirala.

Jedna od trajnih bizarnosti je rudarska sirena ili „gozdeni pivac“, kako su je nazivali sami rudari, a i ostali koji su je mogli čuti. Sirena reskog, sigurnog glasanja, redovito, svakoga dana imala je ovakav raspored pozivanja rudara u njihove smjene: prvo pozivanje u 5 sati ujutro, zatim u 5,45 sati pred ulazak u jamu i u 6 sati kada su morali biti na radnom mjestu, tj. u svom „reviru“. Isto se ponavljalo između 13 i 14 sati za drugu, kao i između 21 i 22 sata za treću smjenu. Sirena je, osim toga, bila tipično narodno dobro. Po njoj su se ravnali svi koji su bilo što radili ili imali bilo kakvu obvezu; sirena je uređivala mnoge aspekte i mnoge manifestacije svekolikog civilnog, nerudarskog života.

Ono što teško može spadati u rudarsku bizarnost, ali je davno ušla i trajno ostalo u legendi sve do danas jest rudarska svijeća u kojoj je izgarao i davao svjetlost karbid. Postala je i tema beletristike (lijepe književnosti). Tako Ivan Topić, lokalni siverički rudarski kroničar i pjesnik melankolično razmišlja: „Najdraža pratiteljica i najveća prijateljica rudara u njihovom teškom poslu bila je rudarska svića karabiterica. Svaki je rudar svoju sviću pazio, čistio i održavao, kao oči u glavi, jer mu je značila život i sigurnost. Njezina osnovna i glavna namjena bila je da mu svijetli u jami i da ga dovede do njegova radnog mjesta, do „revira“, gdje je kopao ugljen. Isto tako da ga prati, da ga vani vrati, na svjetlo dana. Ali svića rudarica vodila ga je noću nakon izlaska iz jame do njegove kuće i obitelji, koja ga je čekala hoće li se vratiti. Njegov put osvjetljavala je noću...od kuće do rudničke jame. U rudarskim obiteljima rudarska svića karabiterica bila je kao član obitelji, jer je svima u kući svijetlila u tamnim jesenskim i zimskim noćima“. Karabiterica rudaru u jami bijaše jedina svjetlost života, jedina pomoćnica bistroga vida u zemljinim dubinama, zvana i karabituša.

Do pojave ove svjetiljke u rudnicima su se upotrebljavale lojene svijeće i svijeće petrolejke. Tako Topić nastavlja „Svića karabiterica počela se upotrebljavati,

po pričanju rudara godine 1906“. I zato je posve normalno pitanje: kakvim su se svijećama koristili rudari do prvih godina 20. stoljeća? U jami, odnosno „Franc Josip štulini“, koja je dobila ime po caru, zato što je Franjo Josip posjetio Siverić i njegov rudnik 1875. godine, pronađene su svjetiljke, zvane „žabice“. To su bile petrolejske lampice koje su davale više nego oskudno svjetlo. Kad su bile zamijenjene „karabitušama“ svjetlo je bilo pojačano, govorili su rudari – pet puta (Topić, Siverić 15).

Priča o „Kišu“ je po svemu legendarna sporednost, jer je započela i prije organiziranog kopanja ugljena (kad su ga seljaci kopali s površine, za svoje potrebe), a potom je nadživjela i sam rudnik. Kiš je zapravo otpadak lošijeg ili kvalitetnijeg ugljena iz jame koji se zadržao u sklopu jalovine. Mještani Siverića počeli su ga skupljati i koristiti najprije za vlastiti ogrijev, a potom i za prodaju u nedalekom Drnišu. Kiš je mnogima donosio dopunske prihoda, dok je nekima bio jedini novčani приход. To je tek jedna od tužnih životnih bilanci osoba koje živješe u okolišu svakodnevnog vađenja bogatstva iz zemlje, a oni su jedva preživljavali. Zabilježena je priča koja je ovoj legendi dodala dramatičnost i otvorila duboke moralne dileme, kako je zloglasni ing. Wonko (dugogodišnji direktor rudnika, sve do početka Drugog svjetskog rata) krajnje brutalno postupio kad je sreo nekog sakupljača kiša koji ga je, na magarcu prenosio do kupaca u Drnišu.

Površina nazvana Ribasso je prostor gdje se ugalj klasirao i tovario u željezničke vagone i na kojem je bio uređen ranžirni kolosijek za pune i prazne vagonete – „tetke“ i za drvarce – „magarce“, na kojima se dopremala drvena građa za jamu. Tu su se okretale i električne lokomotive, koje su sve to vukle iz jame ili u jamu; tu su bile i garaže za električne lokomotive i stroj za pogon lančare ili „ketnje“, pomoću koje su se puna kolica s ugljenom spuštala strmom kosinom do separacije. Na toj dekadentnoj padini jedino vrijedno bogatstvo bijaše upravo kiš. Na površini Ribasso nalazila se i prozivnica za rudare... Na zaravni se formirao tzv. West plac, na kojem je bilo jako vitlo „ašpel“. Tu su se nalazile razne radionice i skladišta, a nedaleko od njih sagrađene su rudarske upravne i stambene zgrade. Tu se nalazio tzv. „wimper“ – (wiper) odnosno istresać vagoneta ispod kojega su „kišari“ skupljali kiš, koji je, eto, ušao i opstao u legendi ne samo njegovih sakupljača (Tomić, Siverić 2). I danas je vidljiva ta „tužna besmrtnost“ te ogromne gomile jalovine koje ni korovi svojom halapljivom prirodom ne mogu osvojiti, pokoriti ni prekriti.

Neke osobe koje su obilježile povijest rudnika u Siveriću

Unatoč činjenici da pojedina osoba može imati vrlo velik, dobar ili loš utjecaj na povijest nekog kraja, neke djelatnosti ili nekog poduzeća, u slučaju rudarenja na prostoru Drniša bitno se oskudijeva u podacima i činjenicama o osobama koje

su stvarale znanstvenu i stručnu osnovu, inicirale korištenje podzemnog bogatstva, a onda i vodile poslovanje rudnika u Siveriću i Velušiću, posebice u tijeku 19. stoljeća. To ostaje neusporedivo veća tajna od one koja se odnosi na vlasništvo tijekom poslovanja tih dvaju društava. Treba se čuvati onog prokletog korozivnog djelovanja zaborava. Baš je zato zadnji čas za početak svojevrstne borbe pamćenja protiv zaborava, kako događanja, tako i osoba koje bi svakako valjalo zapamtiti.

Zasluge austrijskog geologa Knera su nesumnjivo velike, jer je on, tijekom svojih stručno - znanstvenih istraživanja seriozno obradio gotovo sve bitne rudarske pojave. Time je dao podlogu razvijanju kasnijih poduzetničkih ideja o korištenju mineralnih sirovina na širem prostoru Drniša. I ranije, i kasnije bilo je mnogo istraživača koji su na Kernerovoj podlozi dali vrlo vrijedne i poduzetnički korisne priloge razvoju rudarstva.

Prvim pravim istraživačen rudnoga blaga u Dalmaciji i na drniškom prostoru smatra se Jeronim – Girolamo Billia, mletački artiljerijski poručnik, jer se pokazao vrsnim stručnjakom za otkrivanje mineralnih sirovina, ali i spretnim poduzetnikom i trgovcem, posebno u poslovima s ugljenom.

Rothschild, predstavnik bogate bankovne europske obitelji prvi je počeo organizirano eksploatirati ugljen u Siveriću, na čemu je radio i u rudnik ulagao punih 20 godina. Time se mora smatrati zaslužnom osobom za početak rudarenja na ovom prostoru. Može se reći da upravo Rothschild s grupom austrijskih investitora počinje graditi punu i trajnu povijest siverićkog rudnika.

Antonio Makale, bogati šibenski trgovac, i Vincenzo Galvani, također šibenski trgovac i industrijski poduzetnik, od 60-ih godina 19. stoljeća odigrali su važnu ulogu u razvoju rudnika ugljena u Siveriću, jer su ga razvili i doveli u stanje da profitabilno posluje. Makalu se smatra pionikom rudarstva u Dalmaciji, pogotovo u rudnicima u Siveriću, Velušiću i Dubravicama. U ovu grupu poduzetnika spada i Carlo Polley, vlasnik ležišta i ugljenokopa Velušić.

Oskudni su podaci o osobama koje su profesionalno vodile poslove rudnika, odnosno o upraviteljima, ravnateljima ili direktorima rudnika. Izgleda da je prvi zabilježeni upravitelj bio izvjesni Oberstein, najvjerojatnije Austrijanac. Kao upravitelj rudnika u Siveriću spominje se 1836. i 1837. godine. Za njega je ostalo zapisano da je bio inteligentniji, ali manje utjecajan kod vlasnika rudnika od tadašnjeg blagajnika poduzeća, izvjesnog Kumera.

Za careva posjeta rudniku Siverić, u travnju 1875. godine, dočekali su ga Ermino Vogel, bankar iz Milana, i Emilio Morpurgo, iz Trsta, obojica članovi Upravnog vijeća „Monte Promina“.

Između 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća upravitelj rudnika u Siveriću bio je P. Endlicher, a delegat rudnika izvjesni Geisser (1885. godine). Za Endlicherova

mandata u Siveriću se pojavio svojevrsni „crni – zli vitez“, izvjesni Krizmanić, voditelj rudničke „Dispense“, koji je prodajući pokvarene robe za kratko vrijeme (18 mjeseci) zaradio oko 8.000 forinti (Kosor, 1995.).

Aleksander Kenig, na prijelazu u 20. stoljeće, kao austrijski poduzetnik i kao vlasnik ugljenokopa i drugih pogona u Dalmaciji, smatrao je da Dalmacija i Jadran imaju vrlo snažne, neiskorištene potencijale za ozbiljnije osmišljavanje konkretnih razvojnih šansi koje svojom snagom mogu dati dobar prilog napretka ‘žuto – crne monarhije’.

Početak 20. stoljeća, u rujnu 1904. godine iz rudnika Siverić bio je otpušten upravitelj Stegl, u vezi s velikim štrajkom iz polovine te godine. Narodni list je izvijestio da 900 radnika rudokopa Siverić i Velušić štrajkuju i da su njihovi zahtjevi opravdani, a Stegl i uprava tome ni u najmanjoj mjeri nisu htjeli udovoljiti. Učinili su posve suprotno. Sve one koji se nisu na poziv pojavili na poslu automatizmom su otpustili. Omišanin Dane Marušić je oko polovine travnja 1901. godine pronašao i otkrio bogate naslage ugljena u Kljacima, koji su kasnije i eksploatirane (Kosor, 1995.).

Kramer je bio ravnatelj, odnosno direktor rudnika početkom dvadesetih i u tridesetim godinama 20. stoljeća, a inženjeri su bili braća Wonko. U literaturi je ostalo zabilježeno da je upravo Kramer, u ožujku 1923., u ime rudara „Monte Promina“ pozdravi tadašnjeg ministra Kraljevine SHS, Ljubu Jovanovića. Zabilježeno je, također, da je u kolovozu 1923. godine list „Pobeda“ napao direktora ugljenokopa R. Kramera da progoni i otpušta „činovnike naše narodnosti“. Naprotiv, list „Novo doba“ brani Kramera i ističe da je za talijanske okupacije „odlučno“ postupio „s našim domorocima“ i da je „preko potrebe primao mlade radnike na posao“.

U travnju 1925. godine „Monte Promina“ je otpustilo s posla 300 – 400 radnika, više nadglednika i 3 – 4 činovnika. List „Zemljoradnik“ napao je direktora Kramera zbog nekorektnog postupka s radnicima. Radikalska „Država“ ustala je u njegovu obranu, ističući da se Kramer „Zemljoradniku“ zamjerio jer je „otvoreni neprijatelj komunističkih ideja i Lenjinova carstva na svijetu“.

Potkraj veljače 1923. godine u Siveriću je osnovan odjel drniškog Sokola. Tada je direktor rudnika „Monte Promina“ R. Kramer pomogao moralno i materijalno osnivanje tog odjela. Iste godine (1923.), za blagdan svete Barbare bogato je nagradio drnišku sokolsku glazbu koja je nastupom uvećala proslavu toga blagdana. Treba istaknuti da su za razvoj siverićkog Sokolskog odjela bili zaslužni, osim direktora Kramera, i inženjer Nading Wonko (koji je 1927. postao starješina siverićkog Sokola) (Kosor, 1995.).

Wonko, inženjer i direktor rudnika vršio je silni pritisak i teror nad rudarima i u uspomenama rudara ostao je kao zloglasna osoba. Bio je strah i trepet ne samo za radništvo, nego i za Siverić, pa i oko njega. Kao da je bio stvoren da ga rudari i ostali ne podnose (ni on njih). Imao je prljav, naglašeno ekscesivan autoritet i ap-

solutno uzaludan karakter, neuzorna je osoba, bez etički ispravnih vrlina. Obilovao je sposobnošću represije i socijalnom inteligencijom batine ili vrha puščane cijevi. Ostao je, zbog toga najnezboravnija osoba za trajanja siveričkog rudnika. Wonko je imao pokvarenu taktiku: po primitku izvještaja o proizvodnji za svaku smjenu, radnoj jedinici koja je dala najveću proizvodnju davao je nagradu „Istoga dana trojka bi dobila po 10 dinara u gotovini...Nagrade kao mamac dobivane su privremeno, da bi radnici dali maksimum od sebe“. Po tom maksimalnom rezultatu „Wonko bi odredio normu, te je zahtijevao da se visoka proizvodnja održi i bez nagrade. Ako radna jedinica ne bi dala traženu proizvodnju, ukinulo bi joj se pola ili čak čitava nadnica.... Wonko je porijeklom bio Nijemac. Ne bi mogao vršiti teror nad našim ljudima da nije imao svoje špijune (koji su)...Wonku pomagali da drži tolike radnike obespravljene. Postavljali su norme, neopravdano križali nadnice. Direktor Wonku su govorili da zbog nerodne godine umanju plaće, jer radnici moraju raditi radi slaba uroda na polju...Wonkova se drskost očitovala u zabrani prodaje kiša sirotinji. Kiš je bio ugljen što bi se skupio pri istovaru jalovine...Goneći kiš magarcem u Drniš na prodaju, ljudi su imali sreće kad ne bi sreli Wonka. Dogodilo se nekoliko puta da bi Wonko stao autom pred magarca, te skinuo „vriće“ s magarca i razbacao kiš“.

„Wonko je bio utjecajna osoba za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Odlaskom iz Siverića dobio je veći funkciju – inspektora rudarstva za Kraljevinu....Do Wonka, nadaleko čuvenog i odvažnog inženjera, moglo se doći samo kroz troja vrata i tri straže. Zato bi jedino hrabri i lukavi do njega dolazili“. On je mnoge rudare prisiljavao na razna odricanja, znajući da je odricanje najbolnije ljudsko iskustvo. Sustavno ponižavanje rudara bilo je njegovo snažno oružje.

U studenome 1939. godine radnici „Monte Promina“ su od uprave rudnika zatražili da se iz poduzeća ukloni ing. Wonko zbog neprijateljskog stava prema hrvatskim radnicima kao i prema hrvatskome narodu uopće. Zahtjev su popratili prijetnjom štrajka. Pokretom radnika rukovodio je predsjednik središnjice HRS-a, narodni zastupnik A. Pećnik (Tomić, Siverić (3); Kosor, 1995.). Potkraj Drugog svjetskog rata Wonko je zarobljen u Sloveniji i strijeljan.

Među opskurne osobe u rudniku Siverić svakako se može ubrojiti i izvjesni dr. Malvić (Iiječnik), koji je, po instrukcijama „Bratske blagajne“ (koja ga je odnekle unajmila), istinski bolesne i za rad nesposobne rudare proglasio sposobnima za rad i tako im odredio sudbinu da izgube posao i završe na ulici, među beskućnicima ili u potpunoj bijedi (Kosor, 1995.).

Ni austrijski poduzetnik Ivanitzky ne može se uvrstiti u galeriju čestitih osoba. On je izvodio radove na pruži Jabuka – Velušić, 1902. godine. Vrlo se drsko i uvredljivo odnosio prema radnicima i Drnišanima i nekoliko je puta odgovarao pred drniškim sudom (Kosor, 1995.).

Među zle „crne vitezove“ mračnih funkcija svakako spada Ante Tofant. On je za Austrije, do Prvog svjetskog rata, bio „strah i trepet“ rudara. Morali su ga bogato i neprekidno mititi kako novcem, tako i vinom, pršutima, janjcima, pulastrima i, vjerojatno divljači, da ih ne otpusti s posla. Ostaje trajno zabilježeno da je „1912. godine otpustio 150 radnika i nadglednika“, a „u početku Prvog svjetskog rata, 1914. poslao je na frontu radnike koji su imali pravo da ostanu u rudniku, a oslobodio je vojne obveze ljude koji nisu bili u radnom odnosu u rudniku“ (Kosor, 1995.).

Nakon Drugog svjetskog rata prvi je direktor Rudnika mrkog uglja u Siveriću bio Mirko Lončar – Mirkača. Kasniji su direktori bili Roko Odak, Milenko Nakić, Bukarica Ivan i, kao posljednji Mate Dučić. Tijekom prilično duge povijesti eksploatacije kroz rudnik je prošao i u njemu ostavio trag veći broj rudarskih inženjera, u prvih stotinjak godina uglavnom stranaca, o kojima također ima malo sačuvanih podataka. Inženjeri su, dugo, u jamu odlazili tzv. personerom, vagonetom za prijevoz rudara. Postoji fotografija personera u kojoj su se u trenutku snimanja nalazili Dott Malvezzi i ing. Veršec. Inženjere i drugo tehničko osoblje će trebati istražiti i u novim radovima o siverićkom rudarstvu podariti javnosti.

EKSPLOATACIJA BOKSITA

Počeci i tijek eksploatacije boksita

Boksit je na drniškom prostoru pronađen još 1847. godine kod Kljaka i danas, u književnosti i znanosti o rudarstvu nosi stručni naziv „Kljakit“ (te godine Breithaupt je proučava crvenu rudu Kljaka i naziva je kljakit (boksit). Prvi počeci eksploatacije u Dalmaciji vezani upravo za ovo, drniško područje, odnosno, zemljopisno preciznije, uz podnožje brda Kalun u Trbounju, a vremenski za 1913. godinu. Naime, te godine su austrijske vojničke posade preuzeli nadzor nad eksploatacijom u Trbounju. Počeci boksitnog rudarenja su u svakom pogledu bili vrlo primitivni; računalo se samo s vidljivim rezervama na i pri površini zemlje, pa su se eksploatirala jedino pristupačna ležišta i to površinskim kopom.

Prvi rudnik boksita otvorio je, na poticaj ministarstva iz Beča, 1914. godine inženjer Kažimir Grahowski, s domaćim rudarima, na ležištima na koja se ranije predbilježio dr. Ljubić. Administraciju rudnika vodio je poznati Drnišanin Nikola - Nine Adžija. Budući da se boksit iskorištavao u vojne svrhe, rudari ovih rudnika bili su oslobođeni vojne obveze. Tadašnja dnevna proizvodnja iznosila je 10 do 15 vagona (Kosor, 1995.).

Sa stajališta geološke starosti razlikuju se tri vrste ležišta. Radi se o donjokrednim, starijepaleogenskim i mlađepaleogenskim ležištima. Donjokredni se boksiti

pojavljaju oko Kijeva i do sada nisu bili korišteni. Starijepaleogeni (paleocenski i donjeeocenski, starosti između 65,5 i 50 milijuna godina) boksiti nalaze se u vrlo brojnim tektonskim strukturama. To su uglavnom mala ležišta u obliku leća, gnijezda ili bunara, rasuta po jugozapadnim padinama planine Promine, oko Oklaja i Mratova, zatim u Kalunu i na planini Moseć, ali i drugdje.

Temeljna mineralna sirovina za proizvodnju glinice i aluminijska su boksiti nastali u eri mlađeg paleogena, odnosno u miocenu. Ležišta ovih boksita sastavni su dio brojnih tektonskih struktura Promina naslaga. Najpoznatije ležište se nalazilo u Kalunu (Trbounju), gdje se desetljećima eksploatirao. Revir „Kalun“ bio je najveći, s ukupno šest otkopnih horizonata, sve do dubine od 360 metara, odnosno do 22 metra nadmorske dubine. Svojedobno je bio najdublji rudnik boksita na svijetu. Zbog neobuzdanog prodora podzemnih voda, koje nisu mogle efikasno crpjeti ni tadašnje najmodernije crpke, ovaj je rudnik napušten i zatvoren 1963. godine (Sakač, 2003.).

I boksit, kao i ugljen, kao i ostale mineralne sirovine područja spadaju u red egzogenih mineralnih sirovina. To znači da su nastali davnim procesima trošenja eruptivnih i sedimentnih stijena te kemogenom sedimentacijom pod utjecajem vanjskih (egzogenih) činilaca. Razlika između boksita i ugljena je u tome što se boksit svojim karakteristikama svrstava u red metalogenetskih, a ugljen u red energetskih sirovina.

Prema stratigrafskom (tj. procesu slaganja slojeva zemljine kore) položaju, na širem području Drniša, s obzirom na geološko doba nastanka, razlikuju se četiri vrste boksita: malmski, kredni, paleocenski i eocenski boksiti. Malmski i kredni boksiti nemaju gotovo nikakvog gospodarskog značaja, dok su paleocenski i eocenski boksiti, kako je već istaknuto, gospodarski apsolutno najvrjedniji. Drniška boksitna ležišta su starijeg paleogena i ta su redovito brojna, ali pojedinačno mala. Ležišta mlađeg paleogena sastavni su dio rudne linije koja se rasprostire od Obrovca do Imotskog, obuhvaćajući dakako i drniško područje (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Oko geneze (nastanka) boksitnih ležišta u davnjoj povijesti i promjena u zemljinoj kori čini se dobrim i prikladnim sljedeći opis: „Izdizanjem kopna u okviru orogenetske faze krajem krede akumulirao se boksit u krškim oblicima paleoreljefa. Tada je nastao prvi od dva ekonomski značajna boksitna horizonta drniškog područja. Kakvoća rude je na cijelom drniškom području izvanredno dobra i ujednačena, s visokim udjelom Al_2O_3 i niskim sadržajem SiO_2 “. I dalje, srednjoeocenski orogenetski pokreti (proces nastajanja ulančanih gorja) prekidaju dotadašnju mirnu morsku sedimentaciju. Izdiže se kopno na kojemu se u paleokrškim oblicima akumulira boksit (i tako nastje drugi, ekonomski važan boksitni horizont) Kakvoća tih boksita je na određen način promjenjiva (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Srednjoeocenski orogenetski pokreti (proces nastajanja ulančanih gorja) prekidaju mirnu morsku sedimentaciju. Izdiže se kopno na kojemu se u paleokrškim oblicima akumulira boksit (nastaje drugi, također kvalitetni boksitni horizont?)“ Kakvoća tih boksita je promjenjiva.

„U krovini eocenskih boksita nalaze se razni litološki članovi Promina naslaga. Ovi boksiti bili su glavni predmet rudarenja od Kaluna, planine Promine i prominske zaravni do orudnjenih geoloških granica duž Moseća...Postanak prominskih naslaga vezan je za jaku srednjoeocensku orogenetsku fazu kojom je prestala mirna marinska sedimentacija.....Korisne mineralne sirovine u sklopu prominskih sedimenata su vapnenci, brečokonglomerati, lapori i ugljen...Ugljeni Velušića i Siverića nastali su u gornjem regresivnom dijelu prominskih naslaga“ (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Počeci eksploatacije boksita u Dalmaciji vezani su upravo za širi prostor Drniša. Ti počeci datiraju iz razdoblja pred Prvim svjetskim ratom, u 1913. ili 1914. godini. Boksit se tada kopao jedino u Srednjem i Sjevernom rudniku Kaluna. Permanentna proizvodnja u tom predratnom razdoblju nije bila uspostavljena niti na jednom lokalitetu. Međutim, već je tada bila jasna strategijska važnost aluminija u svjetskom gospodarstvu, pa time i boksita. Zato se dogodilo da je na samom početku ovoga rata (1914. godine) „Vojska uzela upravu boksitnog rudnika (u Drnišu) u svoje ruke. Nepouzdana ljudi su privremeno zatvoreni...“ (Kosor, 1995.).

Poslije tog rata eksploatiraju se ležišta najbolje kakvoće. Radi se o Kalunu (jama) i paleocenskim ležištima na potezu Oklaj – Agići – Sumani – Cvijetići do Rajiča u Velušiću. Između Prvog i Drugog svjetskog rata eksploataciju su vršila uglavnom poduzeća „Adriaboksit“ i „Kontinental“. Sva proizvodnja izvožena je u Francusku i Njemačku, a tek izgradnjom tvornice glinice u Lozovcu (1936.) mali dio proizvodnje boksita prerađivan je u toj domaćoj tvornici. Nakon Drugog svjetskog rata eksploataciju boksita vršilo je poduzeće „Rudnici boksita Drniš“ do 1967. godine...Po prestanku rada „Rudnika boksita Drniš“, čitavo eksploatacijsko područje i sve utvrđene i potencijalne zalihe 1968. godine preuzima „Jadral“, odnosno „Dalmatinski rudnici boksita“ iz Obrovca (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Boksitna nalazišta iz prve faze eksploatacije rasijana su praktično na sva područja šireg drniškog prostora, kao što su lokacije sljedećih naziva: Kalun i Dili u Trbounju, Razvođe, ležišta na Moseću, Žitnić, Ružić, Umljanović, Planjane. Kasnije su pronađena i mnoga druga. Prije Prvog svjetskog rata drniški se boksit praktično nije ni eksploatirao, već je nešto jača eksploatacija započela tek za rata, kada je Njemačka, umjesto francuskog počela eksploatirati naše boksite. S eksploatacijom se počelo 1915. i na otoku Rabu.

Od 1915. do 1918. godine oko Drniša je izvađeno 450.000 kvintala (oko 45.000 tona). Tih 45.000 tona izvezeno je u Njemačku, tvrtki braće Giulini. Po

svršetku Prvog svjetskog rata i sloma austrougarske monarhije eksploatacija je prekinuta, a onda su nalazišta dospjela pod talijansku okupaciju. Među prvim potezima talijanske okupacijske uprave je preuzimanje upravljanja rudnicima (od prosinca 1918. sve do početka travnja 1921. godine). Tek se iza toga vremena moglo ponovno početi s normalnom eksploatacijom, i to osobito oko Drniša. Prava i punija eksploatacija je započela tek 1922. godine (u prvih 10 mjeseci te godine izvađeno je tek 33.522 tone). Najveći dio proizvedenog izvezen je brodovima i željeznicom u Njemačku, a male količine, preko Trsta, otpremljene su u Ljubljano.

Prije Drugog svjetskog rata, odnosno između ratova, efektivnom eksploatacijom boksita bavilo se nekoliko poduzeća. Najstarije je bilo **„Rudarsko i industrijsko d.d. „Aluminij“**, osnovano u tijeku Prvog svjetskog rata, 1917. godine u Zagrebu. Smatra se najstarijim društvom za eksploataciju boksita u kasnijoj Kraljevini SHS. Do pojave tog društva tek je nekoliko privatnika držalo pojedina „rovna prava“ i imalo pokušaje kopanja, ali se nisu sustavno bavili stvarnom eksploatacijom. Početni kapital ovog društva bio je realno skroman i iznosio je 150.000 dinara, ali je nešto kasnije podignut na 450.000 dinara, da bi temeljni kapital društva 1922. godine iznosio 700.000 dinara. Društvo je tih ranih 20-ih godina držalo ponajbolja boksitna polja oko Drniša (Kalun, Žitnić, Moseć, Ružić, Umljanović, Planjane) i u Hercegovini (kod Čitluka). Za rata, ovo je društvo dalo u zakup eksploataciju svojih ležišta aluminijskoj tvornici Wolf Notter (braće Giulini) iz Ludwigshafena, koja je uspjela iskopati oko 450.000 kvintala (oko 45.000 tona). Od 1926. godine sjedište i uprava (centrala) mu je iz Zagreba premeštena u Split. Do 1928. godine eksploatira boksit jedino iz Kaluna i izvozi ga u Njemačku, a od te godine prestaje ga izravno samo kopati, već u zakup daje svojih 13 boksitnih polja poduzeću „Kontinentalnom bauxitnom rudokopnom i industrijskom d.d.“. „Aluminij“ je kao proizvodno i trgovačko društvo spadalo u interesnu sferu „Hrvatske eskomptne banke“ iz Zagreba (Lakatoš, 1923.).

„Adria Bauxit“ i „Kontinentalno boksitno“, kao konkurentska poduzeća eksploatirala su rudaču na kontaktnoj produktivnoj ravnini u podnožju Kaluna. Jadransko – Primorsko je eksploatiralo neka manja ležišta u okolini Drniša i rudnik Maslenicu na području Obrovca (u tijeku svog poslovanja uspjelo prodati svega oko 30.000 tona) (Lakatoš, 1923.).

„**Adria bauxit**“, rudarsko i industrijalno društvo d.d. u Zagrebu, osnovano je 1920. godine (protokolirano, tj. upisano je u registar 21. kolovoza 1920. kod Kr. sudbenog stola u Zagrebu, pod br. 170/23676) s kapitalom od 4 milijuna kruna, koja su kasnije pretvorena u 2.5 milijuna dinara (dionička glavnica podijeljena na 10.000 dionica po 250 dinara svaka), a potom u 5 milijuna dinara. Radnu odnosno „Rovnu“ dozvolu poduzeću je izdalo, 27. rujna 1920., Kr. rudarsko satništvo

u Splitu (pod br. 478/1920). Prva „rovna dozvola“ produžena je do 27. rujna 1944. godine, dok je druga „rovna dozvola“ bila izdana od Rudarskog poglavarstva u Zagrebu 8. svibnja 1928. godine. S djelatnošću društvo je započelo u rujnu 1921. godine. Sjedište društva bilo je u Zagrebu (Palmoćeva ulica 56). Glavna poslovna direkcija bila je u Šibeniku, dok je poslovna („Prometna“) uprava za boksit bila u Drnišu „srez Knin, Banovina Primorska“. Osim boksita, eksploatiralo je i ugljen u okolici Drvara u kojem je bila Glavna poslovna direkcija za ugljen. U poslovnim prospektima ističe da je vlasnik željezne rudače (magnetita) u Hercegovini i ležišta kroma (kromita) u Makedoniji. Vlasnici dionica društva 1928. godine bili su Tonko I. Milić iz Slanoga (kod Dubrovnika, koji, po Lakatošu, rukovodi eksploatacijom za ovo društvo, ima preko tisuću vlastitih „samorovova“ i otkrivene „znatne zalihe“ kod Skradina i šibenskog Zatona) i englesko društvo The Levant Company Ltd iz Londona. Društvo je iskorištavalo rudna ležišta u/i oko Drniša, Oklaja, Lukara, Matasa i Suknovaca, a preuzelo je neka boksitna ležišta od poznatog drniškog liječnika dr. Filipa Marušića (koja je on prethodno otkupio) i nekih drugih. Društvo je tako raspolagalo brojnim, lako pristupačnim ležištima boksita. Imalo je i direktnu vezu (prugom Velušić – Jabuka, u vlasništvu Ugljeničke družbe „Dalmatia“ – Velušić, odnosno društva „Monte Promina“) na magistralnu željezničku prugu Knin – Drniš - Šibenik. Radom je započelo u rujnu 1921. godine, s godišnjom proizvodnjom od oko 12.000 tona, dok je par godina poslije proizvodilo i do 10.000 tona mjesečno. Na boksitnim rudokopima zapošljavao je oko 500, a na stovarištu u luci Šibenik oko 300 „radnih sila“. Kao najjače društvo, u periodu od 1922. do 1926. godine iskopalo je 2.242.660 kvintala boksitne rude (tj. prosječno oko 54.000 t/g). Od toga je 135.000 tona izvezlo u Ameriku, a ostale količine u Njemačku (kasnije gotovo cjelokupnu proizvodnju), zatim u Nizozemsku, Švicarsku, Italiju, Englesku i Francusku (Ekonomski institut NRH, 1956.). Zbog nestalnosti izvoza poduzeće nije bilo u stanju preživjeti svoju poslovnu krizu i 1926. palo je pod stečaj. Taj je problem premošten tako da je rudnik na licitaciji otkupila tvornica cementa iz Beočina za desetak milijuna dinara i za direktora postavila Austrijanca Oskara Gebharda. Time je glavni dioničar rudnika postala Unija fabrika cementa iz Beočina (iz Vojvodine). Obavljena je sanacija poduzeća, izvršena je njegova modernizacija, pa je time postignuto da se eksploatacija u jamama može odvijati kroz čitavu godinu. Na dan 20. studenoga 1934. godine boksit se iz drniških kopova vadio samo na tzv. sjevernom rudniku iz grupe jama 22 u Trbounju i to pomoću okomitog okna. Boksit je na površinu dolazio u kablovima 900 kg čiste mase, te je s pomoću uskotračne industrijske željeznice (kolosijeka širine 600 mm) ukrcavan u vagone na željeznici Velušić – Drniš. Godine 1935. poduzeće je u jami Unci (Kalun) zapošljavao 385 radnika. Čitava produkcija je izvožena u Njemačku, čak i onaj dio rude koji je

formalno isporučivan tvornici aluminija Moste kod Ljubljane. Boksit je društvo prodavalo i Dalmatia bauxitu ili Austriji. Godine 1936. postignuta je najviša međuratna proizvodnja boksita iz drniških ležišta od 149.730 tona. Međutim, godine 1939. poduzeće otpušta s posla 200 radnika, jer je došlo do smanjenja posla. U rujnu te godine na svim drniškim boksitnim rudnicima došlo je do smanjenja zaposlenih za oko 500 radnika, i to uglavnom zbog zastoja u izvozu boksita. Ali već u studenome 1940. drniški boksitni rudnici ponovno rade „punom parom“. Tada je u Adria bauxitu i u Kontinentalo na proizvodnji boksita bilo zaposleno 900 radnika, a u ugljenokopima Monte Promini i Dalmazia preko 700 (time da je Monte Promina tada ponovno otvorila ugljenokop u Širitovcima) (Lakatoš, 1923.; Elaborat o stanju Boksitnih rudnika Drniš, 1964.; Lajnert, 2013).

Dana 20. listopada 1941. godine osnovano je poduzeće *Adria bauxit s. o. j. u Splitu*. Osnovna glavnica društva iznosila je skromnih 50.000 lira, od kojih je 30.000 glasilo na ime dr. Marka Jurja Dominisa, a 20.000 lira na ime direktora Oskara Gebharta, sve za račun Beočinske fabrike cementa. Obojica spomenutih bili su poslovođe društva. Dokumenti, a i izjava Dominisa od 23. listopada 1945. godine pred Okružnim narodnim sudom u Šibeniku, jasno ukazuju da je poduzeće Adria bauxit d.d. Zagreb i poduzeće Adria bauxit s.o.j. Split zapravo jedno poduzeće. Rješenjem Kotarskog suda u Drnišu konfiscirane su nekretnine Adria bauxit d.d. i određen prijenos prava vlasništva na FNRJ uz upis u javne knjige. Rješenjem kotarskih sudova Drniš i Knin (iz srpnja i kolovoza 1947.) konfisciran je rudarski posjed spomenutog poduzeća koji se sastojao od 91 rudnog polja (Lajnert, 2013.).

„*Gea*“ d.d., Zagreb, društvo za iskorištavanje ruda, utemeljeno je 1921. godine pod egidom (pokroviteljstvom; zaštitom) „Hrvatske sveopće kreditne banke“ iz Zagreba. Temeljni kapital društva iznosio je milijun dinara. Društvo je preuzelo „rovno pravo“ što su ga u Dalmaciji imala dva njemačka društva i jedno rz Rijeke (također iz Njemačke). Početkom dvadesetih godina 20. stoljeća „Gea“ je vadila boksit iz ležišta Dili (između Trbounja i Velušića) (Lakatoš, 1923.).

Godine 1928. velika europska Holding kompanija Bauxit Trust Zurich, u kojem više od 50% dionica drže velika njemačka trgovačka društva, odnosno njemačka država, uz pomoć dviju velikih zagrebačkih banaka osnivaju *Kontinentalno bauxitno rudokopno i industrijsko d.d.* s glavnicom od dva milijuna dinara, razdijeljene na 2.000 dionica koje su bile u posjedu tvrtke Blankart et Co – Zurich. Godine 1936. dionička je glavnica povećana na 10 milijuna dinara (emisijom novih 8.000 dionica, koje je u cjelini otkupila tvrtka Bauxit – Trust A.G. Zurich). Sav uloženi kapital bio je švicarski. Društvo je „protokolirano“ 5. srpnja 1929. godine kod Kr. sudbenog stola kao trgovačkog suda u Zagrebu pod br. 49.040 gr. R 2157. Dozvolu za rad izdalo je Kr. rudarsko satništvo u Splitu

1928. godine. Sjedište društva bilo je u Zagrebu, Ilica 25. Pored vodstva u Zagrebu postojalo je još glavno vodstvo (holdinga) u Zurichu. Društvo je osnovano sa svrhom iskorištavanja vlastitih, ali i drugih boksitnih ležišta (rudarskih prava). Ovo društvo, kako smo već vidjeli, uzima u zakup od Aluminija d.d. jedno od najbogatijih i najstarijih boksitnih polja, s boksitom najbolje kvalitete, ležište Kalun. Ovo društvo osnovano je s ciljem da Njemačkoj (ratnoj) industriji pribavi što bolji i što jeftiniji boksit, pa je i sudbina ovog poduzeća uvelike ovisila o gospodarskim prilikama u Njemačkoj. Sa željezničkom postajom Drniš bilo je vezano industrijskim kolosijekom (Jabuka – Velušić). Posjedovlo je stovarište u Splitu, a organiziranje stovarišta bilo je zatraženo i u Šibeniku. Adresa stovarišta bila je: Kontinentalno bauksitno rudokopno i industrijsko d.d., Prometna uprava Drniš. Za vrijeme velike ekonomske krize i ono je preživljavalo tešku unutarnju poslovnu krizu, pa je koncem 1931. godine na neko vrijeme bio zatvoren kop u Trbounju. Zbog valutnih ograničenja u plaćanjima od strane Njemačke poduzeće nije moglo doći „do svojih potraživanja koja ima u Njemačkoj, pa je poduzeće u veljači 1936. godine iz Kaluna otpustilo svih 270 zaposlenih“. Međutim, nastavkom predratne gospodarske konjunktore i bujanja kapaciteta ratne industrije, rudnik u Kalunu doživljava novi polet i u samo četiri godine (1934. – 1938.) učeterostručuje broj zaposlenih (sa 113 na 455 radnika), ali i proizvodnju (s 27.035 na 100.494 tone). Imovina ovoga društva konfiscirana je presudom Okružnog narodnog suda u Šibeniku 15. studenoga 1945. godine, kad je za privremenog upravitelja postavljen dr. Zlatko Mrkša, a iza njega ing. Damir Franotović. Konfisciranu imovinu preuzela je Prometna uprava drniških Boksitnih rudnika 8. studenoga 1944. (prije sudske presude?). Poratnom proizvodnjom se započelo 1. ožujka 1946. godine. Te je godine Prometna uprava utvrdila da se u svim stovarištima nalazi 13.849 tona boksita (u Kalunu 6.637, na rudniku Ružić 1.008, a u luci Šibenik 6.204 tone boksita). Ministar rudarstva i industije Vlade NRH donio je 28. siječnja rješenje da se sjedište društva iz Zagreba prenese u Drniš (Lakatoš, 1923.; Kosor, 1995.; Lajnert, 2014.).

Za vrijeme velike ekonomske krize došlo je, kao reakcija na tu krizu, do koncentracije proizvodnje aluminija na svjetskoj razini, pa posljedično i do koncentracije u proizvodnji boksita. Drniška boksitna proizvodnja postupno i sve više prelazi u (potpuno) vlasništvo inozemnog kapitala. Taj se proces prije svega manifestira kao vlasničko potpadanje pod veliku europsku, već spomenutu korporaciju „Holding Bauxit Trust“ iz Zuricha, čiju većinu dionica izravno i neizravno drži njemačka država (Plenča, 1986.).

Od 1928. do 1942. godine u Adriabauxitu i Kontinentalnom bauxitnom je u Kalunu, prema nalazima Mire Kolar Dimitrijević , (1978.), po godinama ukupno proizvedeno:

Tablica 6.

Adriabauxit d.d.		Kontinentalno bauxitno d.d.	
Godina	Tona	Godina	Tona
1928.	36.873	1928.	2.592
1929.	50.415	1929.	45.643
1934.	30.000	1934.	27.035
1935.	83.000	1935.	52.292
1936.	130.400	1936.	78.665
1937.	39.948	1937.	87.913
1938.	61.511	1938.	61.511
1939.	18.275	1939.	119.798
1940.	60.100	1940.	(?)
1941.	51.000	1941.	(?)
1942.	50.000	1942.	(?)

S istom svrhom s kojom je utemeljeno Kontinentalno bauxitno društvo, utemeljeno je i poduzeće *Damatia bauxit s.s.o.j.* Ova je tvrtka osnovana 1929. godine u Splitu (u trgovački registar upisano 14. ožujka), u statusu zadruga s ograničenim jamstvom, a 1934. godine ulazi u interesnu sferu njemačkog kapitala-tvrtke Gebruder (braće) Giulini G.m.b.H iz Ludwigshafena. Poslovođe društva bili su: direktor Oskar Gebhart, Fridrich Herr pok. Pavla u Bresciji (Como, Italija), koji je bio zet obitelji Giulini, dr. Marko Juraj Dominis iz Šibenika i dr. Giovanni Bota iz Como-a. Početna temeljna glavnica zadruga iznosila je 300.000 dinara, dok je Giulini pretvaraju u dioničko društvo s kapitalom od 2,1 milijun dinara. Društvo preseljava sjedište iz Splita u Zagreb. Poduzeće nije imalo boksitna ležišta na širem prostoru Drniša. Nakon aneksije jednog dijela Dalmacije od strane Talijana kopovi ovoga društva ostali su na području NDH, dok je sjedište društva u Splitu potpadalo pod Italiju. Nakon okupacije Talijana društvo se raspalo na Dalmacija bauxit d.s.o.j koje je postalo talijansko sa sjedištem u Splitu i Dalmacija bauxit rudarsko industrijsko d.d. sa sjedištem u Zagrebu. Ovo potonje preuzelo je rukovođenje nad kopovima na teritoriju NDH, da bi 1941. promijenilo ime u Hrvatsko boksitno d.d. u Zagrebu. Protokolacija je obavljena 22. travnja 1942. kod Trgovačkog suda u Zagrebu. Društvo u Splitu dalo je, ugovorom, društvu u Zagrebu na uporabu sav inventar, materijal, zgrade i instalacije izvan okupacijske zone. Isto tako, ustupilo im je sav boksit proizveden na teritoriju NDH, kao i većinu dužnika i vjrovnika (Lakatoš, 1923.; Kolar Dimitrijević, 1978.; Lajnert, 2013.).

Dionička glavnica društva *Dalmacija bauxit rudarsko i industrijsko d.d.*, Zagreb bila je 500.000 kuna koja je 1943. godine podignuta na 1.500.000 kuna, emisijom novih 1.500 dionica po tisuću kuna. Dionice su bile vlasništvo fir Gebruder Giulini. Ovo

je društvo u Zagrebu bilo osnovano radi čuvanja rudničkih prava u Hrvatskoj, jer je Dalmacija bauxit d.s.o.j. imalo sjedište na anektiranom području. Oba su društva nakon Drugog svjetskog rata smatrana kao jedno, istog vlasnika. Oskar Gebhartz i dr. Marko Juraj Dominis, vlasnici tvrtke Dalmacija bauxit d.s.o.j. ustupili su, cediranjem svojih udjela, 21. prosinca 1942. godine ovu tvrtku društvu ***Bauxit Istrienne societa a.g.l.*** u Trstu, pa je to društvo isključivi vlasnik splitskog poduzeća. To je poslije rata izjavio jedan od ranijih vlasnika M. J. Dominis, tvrdeći da je vlasnik svih dionica bila tvrtka Gebruder Giulini. Pravomoćnom odlukom (br.6865/45) Gradskog NO odbora Zagreb, dana 17. kolovoza 1945. godine konfiscirana je cjelokupna imovina vlasnika dionica Hrvatskog bauxit d.d., Zagreb, čiji su vlasnici bili Nijemci. Nešto kasnije, odlukom Ministarstva industrije i rudarstva NRH od 4. prosinca 1945. za upravitelja ovoga poduzeća bio je postavljen ing. Damir Franotović (a dužnosti razriješen dotadašnji pivremeni upravitelj, Bogoslav Mikuličić). Rješenjem istog ministarstva od 12. siječnja 1946. godine poslovnica Hrvatskog bauxita d.d. iz Zagreba, Praška 6/2, premještena je u Drniš (Lajnert, 2013.).

Rudarsko istražno i izvozno društvo s.o.j. (RID) osnovano je 1923. godine s vrlo malom glavnicom (50.000 dinara) i imalo je neka rudna polja kod Drniša. Poduzeće nije bilo sposobno izdržati konkurenciju s velikim proizvođačima i izvoznicima, koji su imali zakupljena i organizirana stovarišta u nedovoljno velikoj (ali najbližoj) šibenskoj luci, zbog čega je moralo plaćati suviše visoke prevoznine do splitske luke. Ovo je poduzeće ubrzo završilo u stečaju.

Jadransko primorski bauxit d.d., Split nastalo je (upisano u sudski registar) 25. svibnja 1929. godine službeno okončanim procesom spajanja (obavljenim de facto 27. prosinca 1928.) Jadran bauxita d.d., osnovanog 1921. godine u Splitu (u sudski registar upisano 4. listopada 1921.) i koje je 1924. otkupilo polja Gea d.d. Zagreb – Sušak i Primorskog bauxita d.d., Split (osnovanog 1925. godine). Ono je tada preuzelo eksploatacijska prava nad ležištima koja su ranije, u Dalmaciji, imali Beer i Sonheimer iz Frankfurt/M te Erzverwezug – gesellschaft G.m.b.H na Sušaku (Rijeci); ove su tvrtke izvozile oko 20.000 tona. Jadransko-primorsko je preuzelo upravo ležište Dili i neka druga širom Dalmacije. Uspješno je poslovalo sve do velike svjetske ekonomske krize, prodajući boksit u Njemačku i SAD. Zbog visokih prijevoznih troškova do mora (Solina) bilo je prisiljeno 1935. godine zatvoriti i radilište Dili. U ovom poduzeću bio je angažiran francuski kapital. Dana 16. ožujka 1945. godine sve su nekretnine i pokretnine ovoga društva prešle pod nadzor Zermaljske uprave narodnih dobara. Za privremenog upravitelja postavljen je Zlatko Ljubić (Lajnert, 2013.).

Zanimljivo je da je u Trstu postojalo dioničko društvo „***Promina***“ koje tih godina nije vršilo nikakvu eksploataciju, iako je njegovo osnivanje bilo namijenjeno eksploataciji boksita (Lakatoš, 1923.).

Svakako je interesantan slučaj poduzeća „Aluminijum d.d.“, koje je sjedište imalo u Lozovcu. Po statutu društva, u kapitalu ovoga društva mogli su sudjelovati samo domaći državljani. Međutim, u sjeni ovoga društva stajalo je Općejugoslovensko bankarsko društvo, čiji je sav kapital bio u rukama stranaca među kojima su dominirali Nijemci. Oni su imali 91,8% od ukupnog kapitala (Živković, 1975.).

Prema nalazima Josipa Cazija (teško je procijeniti koliko korektnima), kasniji Boksitni rudnici Drniš 1918. godine zvali su se „Aluminium“, od 1923. godine zovu se „Adria Bauksit d.d. i „Croatia nemetalno Bauxitno d.d. Šibenik s 457 radnika. Boksitni rudnici u Drnišu bili su u rukama švicarskog kapitala Bauksit Trust A.G. Zurich, a kasnije su akcije (dionice) bile podijeljene između švicarskog i američkog kapitala (Cazi).

Prema izvještaju Trgovinsko obrtne komore Split od 2. siječnja 1937. godine, Kontinentalno bauxit je na području Drniša 1935. godine zapošljavalo 500 radnika, Adria bauxit 700 radnika, a Jadransko – primorski bauxit oko 100 radnika. Nadnice su se kretale oko 15 dinara, daleko ispod egzistencijalnog minimuma, čak ispod satnice od dva dinara po satu koja je određena Uredbom o minimalnim nadnicama u veljači 1937. godine. To je rudare najprije motiviralo na upućivanje zahtjeva upravi radi povišica plaće, a onda, kad su se na te zahtjeve oglasile uprave pojedinih rudnika, rudarima nije preostalo ništa drugo do organiziranja štrajkova (Lakatoš, 1923.; Kolar Dimitrijević, 1978.).

Za sve drniško-prominske rudnike, i ugljena i boksita, presudna je bila činjenica da su bili u vlasništvu inozemnih korporacija iz Italije, Francuske i Švicarske. Prema nekim podacima, „Nominalna vrijednost dionica zastupljenih u drniškim rudnicima 1926. godine doseže 91.801.894 dinara. Deset godina kasnije vrijednosti dionica dosežu 121.624.496 dinara i pokrivaju vrijednost glavnice od 79,13 posto“ (Plenča, 1986.).

U razdoblju od 1928. do 1942. godine „Adriabauxit“ je proizveo 620.522 tone (Mezzo secolo...) a „gotovo čitava produkcija poduzeća izvožena je izravno ili neizravno u Njemačku“ (Kolar Dimitrijević, 1978.).

U isto vrijeme, bilanca drniških rudnika pokazuje da se u amortizacijske fondove i u „ostale pasive“(?) izdvaja (tek) 4,80 posto od „pozitive godišnje poslovne neto bilance“ (Mezzo secolo...). To je više nego skromno i zapravo pokazuje da inozemni kapital ne zanima normalan proces reprodukcije i ulaganja u modernizaciju ili barem u održivost proizvodnje pod prosječnim tehnološkim i za rudare sigurnosnim uvjetima. Još manje ga zanima bilo kakvo ulaganje u neke druge javne potrebe prostora na kojem se odvija proizvodnja ugljena ili boksita. Možda se kao izuzetak može istaknuti da je „Monte Promina“ u Siveriću podigla vlastitu ciglanu za potrebe rudnika, godišnjeg kapaciteta od 600.000 opeka, da je dogradilo vodovodnu mrežu, sagradilo 18 km makadamskog općinskog i 9 km makadamskog rudarskog puta i 6 zgrada za (vjerojatno svoje) „prateće službe“ (Plenča, 1986.).

Poduzeća i proizvodnja boksita u toku Drugog svjetskog rata

Čim je započeo Drugi svjetski rat bitno je otežana eksploatacija, a osobito prijevoz boksita u Treći Reich koji je bio apsolutno najveći kupac boksita, i to za potrebe svoje zahuktale ratne industrije. Rudnici boksita su zbog toga trpjeli vrlo ozbiljne štete. Adria bauxit, u bilanci za 1939. godinu iskazuje gubitak od 295.00 dinara, dok Kontinentalno bauxit iskazuje višegodišnje gubitke od dva milijuna dinara. Od 1940. godine izvoz boksita potpada pod državnu skrb. Sporazumom između Jugoslavije i Njemačke zaključeno je da se boksit u Njemačku otprema željeznicom preko Slavenskog Broda (Broda na Savi) ili brodovima do Trsta a odatle željeznicom u Treći Reich. Uredbom o nekoj vrsti prinudne uprave nad rudnicima, rudnici boksita nisu smjeli obustaviti rad jer su to (proglašena) poduzeća od javnog interesa. Istim su aktom zabranjeni i štrajkovi zaposlenih u rudnicima.

Propašću Kraljevine Jugoslavije i njezinom podjelom na interesne sfere, gotovo čitava sjeverna Dalmacija dopijeva pod izravnu ili neizravnu upravu talijanskih okupacijskih vlasti, a to stvara i okolnosti za nesporazume (ratnih saveznika) talijanskih i njemačkih interesa. Njemačka je, unatoč talijanskoj okupaciji Dalmacije nastojala da preko Nezavisne države Hrvatske za sebe osigura eksploataciju drniških rudnika boksita i prometnicu Zagreb – Knin. Berlin je odlučio da „kninsko prometno čvorište“ s drniškim rudnicima boksita ima poseban značaj za Treći Reich i hrvatsku vladu. Nijemci su znali da će činjenica nadzora eksploatacije biti bitna u trenucima kad se bude neposredno i konačno govorilo o talijansko – hrvatskoj državnoj granici i problemima u vezi s tim (Plenča, 1986.). Drniški su rudnici, dakle, u toku rata postali predmetom i subjektom od zaista velikog političkog, ali i gospodarskog značenja za daljnju sudbinu Hrvatske. Predsjednik njemačke privredne uprave na okupiranom jugoslavenskom području, Clodius dr. Carl, i njegov talijanski kolega Amadeo Giannini, već su se 14. travnja 1941. godine sporazumijeli da se eksploatacija boksita u sjevernoj Dalmaciji prepusti Trećem Reichu. Iza toga, 14. lipnja 1941. godine dr. Carl Clodius javlja Amadeu Gianiniju, da je između njemačke i talijanske vlade ugovoreno poštivanje gospodarskih interesa druge strane na području gdje obnaša vlast, što se posebno odnosi na eksploataciju boksita u Dalmaciji za Treći Reich. Tadašnja talijanska vlast stoga je vodila slabu brigu o radu boksitnih rudnika u sjevernoj Dalmaciji, što znači da nije bila osobito susretljiva (i skrbna) prema očekivanjima i zahtjevima svojih ratnih saveznika Nijemaca. Na temelju spomenutog sporazuma, tvrtke koje su se bavile eksploatacijom boksita nastavile su radom i u vrijeme rata, ali sada s njemačkim kapitalom (Dalmatia bauxit) ili u „savezu s drugim kapitalima“, ali ne i talijanskim (kod Kontinentalnog bauxita njemačko – švicarski kapital; kod „Adria bauxita“ njemačko – mađarski kapital (Kolar Dimitrijević, 1978.).

Iz Elaborata bečkog Instituta za istraživanja iz 1943. godine saznajemo koliko veliku važnost imaju boksiti za Njemačku, kao i to da sve tvrtke koje eksploatiraju boksit obvezno trebaju nastaviti poslovanje i za vrijeme rata. Također saznajemo da je u svakom poduzeću, izravno ili neizravno nazočan njemački kapital. Čak i u tvornici aluminija Lozovac (počela poslovati 1938.), a preko društva Aluminium d.d., Zagreb, nazočan je bio i njemački kapital.

Radi povećanja količina proizvedenog boksita na području Hrvatske, Nijemci su pod konac 1942. godine imenovali specijalnog opunomoćenika ministra za naoružanje i to upravo za tu rudaču, za njezinu eksploataciju i transport. To je bio inženjer Karl Brade. Međutim, rat je sve snažnije i sve trajnije komplicirao proizvodno-poslovne i prometne situacije, pa je boksitna produkcija bila reducirana na oko polovinu predratnih količina. Nazadovanju proizvodnje bitno je pridonosila činjenica što je sjedište gotovo svih rudnika bilo u Zagrebu, a kopanje se obavljalo na teritoriju sjeverne Dalmacije, pod upravom Talijana. Zbog toga je vrlo često dolazilo do nerazumijevanja i nesuglasica između talijanskih vlasti i uprava rudnika. U izvještaju njemačkog poslanika iz Zagreba stoji da direktori sjevernodalmatinskih rudnika Gebhard Oskar (član uprave Adria bauxita od 1934.) i Giulini, ovlaštenik vrtke iz Ludwigshafena, ne zastupaju u potrebnoj mjeri njemačke interese, čemu se pridodaju i stalni partizanski napadi. Upravo partizanski iznenadni i posve nepredvidivi napadi jako deprimiraju i uprave rudnika i rudare. Talijanski zapovjednik 18. korpusa, general Spigo, premda je njemački ratni saveznik, obećao je „veoma nevoljko“ da će u Drniš poslati jedinicu vojnika koji će osiguravati iskapanje i otpremu boksita prema Njemačkoj (Kolar Dimitrijević, 1978.). Prema izvještaju njemačkog Ministarstva privrede, tijekom cijele 1942. pa do 24. siječnja 1943. godine, s područja Drniša izvezeno je 305.000 tona, a da se krajem 1942. u skladištima (jamama i internim deponijama) rudnika nalazilo 130.440 tona, 32.640 tona u lukama i 11.120 tona boksita deponiranog na željezničkim postajama (Živković, 1975.).

Karl Brade, unatoč zalaganju nije uspio u potrebnoj mjeri poboljšati proizvodnju i otpremu boksita s područja sjeverne Dalmacije u Njemačku. Iz njegovih izvještaja nadležnom ministarstvu doznaje se da je u drugoj polovini 1943. godine u Njemačku izvezeno veoma malo boksitne rude. Postoji, međutim, podatak u raspoloživim njemačkim dokumentima iz kojeg se vidi da je s područja Mostara i Drniša (u samom početku te godine), do konca 1943. izvezeno 270.000 tona boksita (Živković, 1975.).

U rujnu 1943. godine partizani su zabranili svim rudarima i radnicima rad u rudnicima. Željeznička pruga Drniš – Šibenik bila je onesposobljena, a na elektrovodovima je izvršena sabotaža. Na telefonskim vodovima također. Tome se pridružila i kapitulacija Italije, nakon koje su saveznici počeli bombardirati šiben-

sku luku, pa je izvoz boksita brodovima također gotovo prestao. U ožujku 1944. godine proizvodnja u drniškim boksitnim rudnicima praktično je obustavljena.

Poslije lipnja 1944. godine Brade u svojim izvještajima više ni ne spominje Drniš, ni sjevernodalmatinske boksitne rudnike, a polovinom kolovoza napušta Hrvatsku. Od njega su se oprostili predstavnici hrvatske boksitne industrije: Kirchner u ime Adriabauxita, Stjepan Vrbanić u ime Kontinental bauxita, a Koch i Gerbin u ime Hrvatskog aluminijskog društva iz Zagreba (Kolar Dimitrijević, 1978.).

Predratna društva upošljavala su između 50 do 600 radnika; najveći broj uposlenih zabilježen je 1936. godine – oko 600 (tad je ostvaren i najveći nivo prijeratne proizvodnje). U toku rata, ovisno o uvjetima proizvodnje zaposlenost je varirala, ali je bila osjetno manja nego prije rata. Za rata su zaposleni rudari u drniškim rudnicima boksita živjeli veoma loše. Zbog nestašica i gladi u velikoj su mjeri bili nesposobni za rad. Kako bi ipak obavljali tako teške poslove svaki je rudar dobivao, za tromjeečnu ishranu, 20 kg žita, litru ulja, kilogram šećera i kilogram slanine (Živković, 1975.).

Poratnu proizvodnju (nakon Drugog svjetskog rata), u potpuno promijenjenom političkom ustrojstvu Jugoslavije organiziraju **“Boksitni rudnici Drniš”**. Njihovo je utemeljenje inicirano Rješenjem Odjeljenja za metale Ministarstva industrije FNRJ od 6. srpnja 1946. godine. Tada je za sva zatečena poduzeća, sa svim njihovim postrojenjima, pogonima, jamama i kavama, stovarištima i ogranacima u Dalmaciji, stvorena (zajednička/jedinstvena?) Uprava bauxitnih rudnika Drniš, pod koju su spadala:

- Aluminij, rudarsko industrijsko d.d., Split (osnovano 27. veljače 1917. godine);
- Dalmacija bauxit d.s.o.j., Split;
- Jadransko – primorski bauxit d.d. (Rudarsko industrijsko), Split;
- Adria bauxut (rudarsko industrijsko d.d.), Zagreb.

Prezidium Narodne skupštine FNRJ donio je 19. srpnja 1946. godine odluku po kojoj su uprava Boksitnih rudnika Drniš i (upravo spomenuti) rudnici svrstani u poduzeća od „općedržavnog značenja“. Na temelju rješenja Ministarstva financija FNRJ (od 3. siječnja 1948.) Boksitni rudnici Drniš upisani su u registar privrednih poduzeća od općedržavnog značenja upravo pod tim imenom. Poduzeće je službeno osnovano rješenjem Vlade FNRJ IV br. 4364/47 od 4. listopada 1947. godine. Djelatnost poduzeća bila je: iskorištavanje nalazišta boksitne rude. Organizacija poduzeća i poslovi bili su u neposrednoj vezi s utvrđenom djelatnošću. Pomoćni uređaji i objekti nalazili su se u Trbounju i Drnišu, a sastojali su se od rudničkih pomoćnih i priručnih radionica, kalorične električne centrale i kemijskog laboratorija. Za potpisivanje poduzeća ovlaštenje je imao Boško Mileta, a u slučaju njegove spriječenosti glavni inženjer Damir Franotović, u granicama ovlaštenja. Dana 15. veljače 1949. sklopljen je ugovor o eksploataciji indu-

strijskog kolosijeka između saobraćajno – transportnog gazdinstva JDŽ, sektora Ogulin i Boksitnih rudnika kao korisničke tvrtke. Ugovorom su uređeni odnosi bitni za korištenje posebnog dijela kolosijeka izgrađenog za potrebe utovara boksita 1934. godine (s kolobranom) na trasi industrijskog kolosijeka između Drniša i Velušića, vlasništvo Dalmatinskih rudnika uglja Siverić.

Boksitni rudnici Drniš, kao jedinstveno poduzeće, u dosljednom značenju te riječi osnovani su Rješenjem Vlade FNRJ (br. 617/51) dana 14. veljače 1951. godine i registrirani kod Ministarstva financija FNRJ (br. 7532-III) 4. travnja 1952. pod nazivom „Boksitni rudnici Drniš“. Rješenjem Ministarstva financija NRH poduzeće prelazi u ovlast Vlade NRH i postaje poduzećem od republičkog značaja. Rješenjem ministarstva financija NRH (br. 28756) od 7. siječnja 1953. poduzeće je preneseno u ovlast Narodnog odbora kotara Drniš, te se briše iz registra državnih privrednih poduzeća republičkog značaja. Osnovna mu je djelatnost proizvodnja boksita na/u pogonima (kavama i jamama) u Kalunu, Promini, Moseću i Erveniku (Lajnert, 2013.; Elaborat o stanju boksitnih rudnika Drniš, 1964.).

Neposredno pred Drugi svjetski rat u poduzećima na drniškom prostoru proizvedeno je 132.335 tona boksita (1939. godine), dok je 1956. godine proizvedena 209.000 tona boksita. Poslijeratna proizvodnja u nekim godinama, prema raspoloživim podacima u Elaboratu o stanju boksitnih rudnika Daniš (1964.), iznosila je:

Tablica br. 7.

Godina	Proizvedeno tona
1946.	32.515
1950.	89.123
1954.	148.129
1956.	209.000
1957.	205.362

Na drniškom području je od početka eksploatacije pa do gašenja boksitne rudarske djelatnosti ukupno otkopano (približno):

- između Prvog i Drugog svjetskog rata 1.000.000 tona
- „Boksitni rudnici Drniš“ 2.500.000 tona
- „Jadral“ (Dalmatinski rudnici boksita“, do Domovinskog rata) 1.500.000 tona

Ležište Kalun bilo je najveće i zapravo prvo eksploatacijsko boksitno ležište na drniškom prostoru. Eksploatirano je jamskim kopom, a iz ovog ležišta izvađeno je ukupno oko 2 milijuna tona. Eksploatacija je vršena u etažama (6 etaža – horizonata do dubine koja je dosegala tek oko 20 m.n.m., zbog čega je ovo tada bio najdublji jamski kop boksitne rudače na svijetu). Zbog potapanja jame velikim količinama podzemnih voda, eksploatacija je obustavljena 1963. godine.

Izgleda da preostale rezerve nisu i ne će biti pogodne (i zbog loših hidroloških uvjeta) za eventualnu eksploataciju u današnjim uvjetima, bez obzira na najbolju kakvoću boksita. (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Lokacija Kalun izabrana je za početak vađenja boksita prije svega radi koncentracije zaliha najbolje kvalitete rudače, ali i zbog blizine željezničke pruge, koja je bila izgrađena 1902. godine za potrebe prijevoza ugljena, eksploatiranog u jamama Velušić – Razvođe. Kako se potražnja za boksitom i aluminijem u svijetu razvijala, počele su se najprije istraživati a potom i eksploatirati sve veće količine, a to je uvjetovalo da se radovi prošire i na ostale „revire“ u bližoj i daljoj okolini Kaluna.

Počeci eksploatacije bili su veoma primitivni i temeljili su se na skromnim spoznajama i pretpostavkama da se boksit javlja isključivo na površini zemlje (računalo se samo s vidljivim rezervama), čiji indikatori bijahu izdanci na površini tla. Kopala su se samo pristupačna ležišta, površinskim kopom.

Vanjski kop ubrzo je, zbog iscrpljivanja ležišta morao biti zamijenjen eksploatacijom iz nižih horizonata. Dolazi postupno do formiranja jamskog načina eksploatacije i to na lokalitetima s kvalitetnijom rudačom.

U pogledu zaposlenosti, postoje podaci da su boksitna društva uoči Drugog svjetskog rata zapošljavala od 50 do 600 radnika, ovisno o mogućnostima prodaje boksita. Najveći broj zaposlenih zabilježen ja 1936. godine, kada je iznosio 600 radnika.

U međuratnom, a pogotovo u ratnom razdoblju boksit je postao gotovo najvažnija strateška sirovina u ratnoj industriji, u čemu je prednjačila Njemačka. Odmah nakon uspostavljanja Nezavisne države Hrvatske (NDH) Njemačka je posve jasno istaknula svoju riješenost da iskorištavaju drniške boksite neograničeno. Njemačka poduzeća i društva, uz punu potporu njemačke države pokušavali su preko odgovarajućih ministarstava NDH dobiti određene koncesije za otkop i izvoz boksitne rude koja je bila prijeko potrebna vrlo razvijenoj njemačkoj ratnoj industriji. Opučenoćenik njemačkog ministra naoružanja i ratne produkcije izradio je detaljan plan eksploatacije drniških i svih ostalih boksita NDH. Zato je formirano uvjerenje, ne bez temelja, da je upravo taj njemački interes imao prvorazredni značaj za određivanje granice između NDH i Italije. Drniški rudnici su službeno ostali na teritoriji pod vlašću NDH, iako je drniški prostor bio de facto okupiran od strane Talijana sve do početka rujna 1943. godine, odnosno do pada Italije. Kako je njemački plan bio jedno, a stvarnost i ratne potrebe nešto posve drugo, Nijemci su već u proljeće 1941. godine u Drniš uputili posebnu delegaciju da se izbori za njemačke interese. Uz pomoć ranijeg direktora siveričkog rudnika, inženjera Wonka, potajnog člana obavještajne službe Trećeg Reicha, formirana je posebna direkcija sjevernodalminskih rudnika s Gephardom Oskarom na čelu (članom upravnog obora „Adria ba-

uxita“ još od 1934. godine), sa zadatkom „da energično zastupa njemačke interese na ovom području“. Upravo neposredan interes Njemačke za drniško-prominske rudnike doveo je do njihove osjetne početne revitalizacije, ali će njihov potencijal biti kratkoga vijeka korištenja (Plernča, 1986.).

Početakom svibnja 1941. godine NDH je preuzela obvezu da će, u sklopu ekonomske suradnje s Njemačkom u Treći Reich uputiti 55.000 radnika različitih zanimanja, među njima i rudara. S područja županije Bribir – Sidraga, kojoj je pripadalo i šire drniško područje, dragovoljno se, za odlazak u Njemačku, javilo 1.617 radnika, od čega 364 rudara, najvećim dijelom iz tadašnjih rudnika uglja i boksita (Plernča, 1986.).

Za nalazišta boksita oko Imotskog, Livna, Drniša i Sinja zainteresirala se njemačka tvrtka Leishmetal AG Berlin. Bivša Jugoslavija je ta nalazišta površine 900 km² bila dala u zakup „Obskrbi Dalmacije ugljenom d.d.“ u Splitu, „Dalmacija boksitu“ i nekim drugim tvrtkama. Kako ta poduzeća nisu izvršila svoje obveze, zakonskom odredbom od 4. srpnja 1941. izgubila su prava eksploatacije. Spomenuta njemačka tvrtka pokušala je otkupiti 78% dionica tih nalazišta za 42 milijuna dinara, a bila je spremna odmah isplatiti 22 milijuna dinara. Ujedno je predložena i izgradnja tvornice aluminijske na srednjodalmatinskom prostoru. Čitav posao išao je preko, odnosno izravnim posredovanjem Hrvatskog aluminijskog d.d., koje je bilo zaduženo da stvar dovede do kraja uz pomoć ministarstava NDH. Poslije obavljenih razgovora sklopljen je samo ugovor o eksploataciji rudišta za 1941. godinu. Transport je uglavnom išao preko Drniša i Splita (Živković, 1978.).

Proizvodnja u Drugom svjetskom ratu bila je, očekivano, postupno smanjivana i na koncu bitno smanjena, u nekim pogonima potpuno i obustavljena. U čitavoj sjevernoj Dalmaciji 1940. godine proizvedeno je 142.600 tona, 1941. oko 120.000 tona, a 1942. svega 70.000 tona (Kolar Dimitrijević, 1978.). Sačuvani njemački dokumenti govore o tome da su u tijeku 1942. godine izvezene velike količine boksita i da je izvoz išao uglavnom preko Drniša do mora, a onda brodovima do Trsta gdje je pretovarivan u vagone i željeznicom otpreman u Njemačku. Prema izvještaju njemačkog Ministarstva privrede, u tijeku cijele 1942. godine pa do 24. siječnja 1943. s ovog područja izvezeno je 305.000 tona, a krajem 1942. u skladištima pri rudnicima nalazilo se 130.440 tona rude, u lukama 32.640, a na željezničkim postajama još 11.120 tona (Živković, 1978.).

Zbog stalne aktivnosti partizanskih snaga, početkom 1943. godine proizvodnja boksita u drniškim rudnicima osjetno je opala. Karl Brade, osobni opunomoćenik ministra za naoružanja i ratnu proizvodnju boksita Trećeg Reicha, 1943. godine izvještava Berlin da je pored partizanskih napada proizvodnja boksita u sjevernodalmatinskim rudnicima opala i radi teškog materijalnog i socijalnog položaja rudara.

Rušenjem željezničke pruge Drniš – Knin – Gospić – Zagreb opskrba Trećeg Reicha ovom važnom strateškom sirovinom vršena je u zaista ograničenim količinama. S ovog istog prostora, nakon rušenja željezničke pruge 1943. godine, u Njemačku je navodno izvezeno svega 4.990 tona (Plenča, 1986.). Uz ostale diverzije, dana 19. kolovoza 1943. godine udarna partizanska grupa temeljito je demolirala i onesposobila za rad jedan boksitni kop u Mratovu (Kazivanje Mirka Lončara i Ivana Bračića, ondašnjih pripadnika partizanskih jedinica).

Na početku Drugog svjetskog rata širi prostor Drniša, iako službeno u sastavu Nezavisne države Hrvatske, bio je okupiran već od 15. travnja 1941. godine od strane talijanskih trupa. Talijanske okupacijske snage u Drnišu su bile brojne i stalno prisutne sve do kapitulacije Italije početkom rujna 1943. godine. Po izraženom interesu Talijana, udruženom s interesom saveznika Nijemaca, na prvo mjesto dolaze apsolutne kontrole nad industrijskim poduzećima, među ostalima nad: Dalmacija boksitnom, Split; Adria boksitnom, Split; Kontinentalno boksitno – rudarskom poduzeću d.d., Drniš i Dalmatinskom mramornom industrijom, Drniš – Split. Talijani su bili osobito zainteresirani za potpuni nadzor nad Glavnom upravom dalmatinskih rudnika i ugljenokopa – Siverić (jer je tamo bio uloženi talijanski kapital). Ratne operacije, neovisno o (blijedoj) talijanskoj i (ozbiljnoj) njemačkoj vojnoj brizi i zaštiti rudarskih kapaciteta, uvjetovale su višestruka ozbiljna oštećenja koja su se manifestirala u prekidima proizvodnje i štetama koje su morale biti otklonjene, ako se proizvodnja željela nastaviti.

Oštećenja koja su počinjena na rudnicima i rudničkim postrojenjima i opremi u proizvodnji boksita bila su velika, pa su procijenjena, npr. kod Dalmacija boksita u vrijednosti od 451.824 dinara (Živković, 1978.).

Proizvodnja boksita nakon Drugog svjetskog rata

Poratna proizvodnja započela je, nakon opsžnih pripremih radova, 1946. godine. Sve što je proizvedeno do 1951. godine tek je podmirivalo potrebe tvornice glinice Lozovac, a manje su količine odlazile u izvoz u istočne zemlje, pretežno u tadašnji SSSR, a od 1949. u Zapadnu Njemačku.. Od 1951. godine, iz bitno povećane proizvodnje izvoz se orijentirao uglavnom na tržište zapadne Njemačke, a nešto kasnije i na tržište SSSR-a. Podaci pokazuju da proizvodnja tih godina postupno raste. Tako je proizvodnja osobito porasla tijekom 1955., 1956. i 1957. godine kad se izvezilo preko 200.000 tona prosječno godišnje. Godine 1958. i 1959. proizvodnja je znatno niža, da bi 1960. i 1961. ponovno bila na nivou od preko 200.000 tona. Iza toga dolazi do naglog opadanja proizvodnje, koja će, počevši od 1963. godine, donositi poslovne gubitke (Elaborat o stanju Boksitnih rudnika Drniš, 1964.).

Poduzeće je završilo u likvidaciji potkraj 1967. godine. Tim činom završava jedan dio stvarne, događajima, veličinom, značenjem i količinama impozantne i

vlasničkim promjenama bogate, ali po trajnijem materijalnom i razvojnom doprinosu drniškom kraju više nego skromne povijesti drniškog rudarenja. Drugi dio dramatičnog završetka rudarske djelatnosti nastupa samo oko tri - četiri godine kasnije, kada se nepovratno gasi i proizvodnja ugljena u Siveriću. Zato jer uvjeta za razumnu i ekonomski opravdnu eksploataciju više nije bilo, a i njegova energetska uloga bitno je oslabila i skliznula na treća mjesto (iza elektroenergije i nafte). Danas bi ta proizvodnja postala problematično mjesto u ekološkoj kulturi svijeta. Razumno je vjerovati kako je gotovo sigurno da se kopanje ugljena nikada više neće, niti može obnoviti. Velika je sumnja i u pogledu restitucije proizvodnje boksita. Tako rudarenje, od jedne velike teme drniških prostora sve više i temeljitije tone u zaborav (što se događa sve češće) i postaje tek dio sjećanja (sve rjeđih bivših rudara), a živjeti ostaje, tajno ili javno, jedino u arhivskim mapama ili u povijesnim zapisima.

OSTALE MINERALNE SIROVINE DRNIŠKOG PODRUČJA

Ostale mineralne sirovine po svojoj su prirodi bile nezamjenjiv uvjet nekim specifičnim oblicima eksploatacije, uglavnom u kratkim vremenskim odsječcima. Služile su povremenom rudarenju, ali objektivno nisu imale gotovo nikakav, ili u najboljem slučaju tek sporedan učinak u drniškom rudarstvu, gotovo zanemariv u zapošljavanju i u strukturi gospodarstva.

Asfalt, pronađen kod Štikova počeo se eksploatirati 1907. godine, ali kratko i u vrlo malim količinama, nakon čega je njegova proizvodnja napuštena. Drugo nalazište „dobrog asfalta“ nalazilo se u Mirlović polju (Lakatoš, 1923.).

Glavne se naslage ukrasnog kamena – *mramora* u Dalmaciji nalaze između Čikole, Svilaje, Cetine i mora, dok su osobito koncentrirane oko planine Moseća „koju bi se moglo nazvati mramornom planinom“. Tu se smjestio najveći dio mramornih slojeva, u koje prije svih spadaju oni u Sedramiću i Planjanima. Ova ležišta početkom 20-ih godina 20. stoljeća pripadaju „Dalmatinskoj mramornoj industriji“ Split. Tada ova industrija ima otvorena dva kamenoloma za mramor te je izgradila i vlastitu željezničku prugu koja spaja kamenolom u Sedramiću s magistralnom prugom Split – Zagreb (Lakatoš, 1923.).

Zanimljivost eksploatacije vapnenaca je u tome da se poduzetnički interes pokazao prije za ukrasni nego za tehnički kamen. Inače, vapnenci za eksploataciju različite su geološke starosti: jurske, kredne i starosti prominskih naslaga.

U Planjanima, Sedramiću i Vinovu 1912. godine boravio je austrougarski geolog R. Schubert s ciljem da za jedno dioničko društvo iz Splita odabere lokalitet za eksploataciju ukrasnog kamena. Posebno je izdvojio prominske (u sklopu prominskih naslaga) „mramore“ u Planjanima. U svom izvještaju Schubert piše da

je imao prigodu posjetiti novootvoreni kamenolom u Planjanima i upoznati njegovu užu okolinu (to znači da je kamenolom 1912. već bio otvoren). Intenzivna eksploatacija počela je 1914. godine kad je kamenolom spojen industrijskim željezničkim kolosijekom dužine 1.140 m s magistralnom prugom Zagreb – Split. Odmah je otvoreno pet (manjih) kamenoloma gdje je na raspolaganju ležalo 700 m³ blokova od čega 450 m³ potpuno isklesanih. Podignute su pogonske zgrade, nabavljeni potrebni strojevi te iskopan bunar za vodu. U Solinu je izgrađen pogon za rezanje i poliranje kamena, sa tri stroja za piljenje i dva za bušenje. Iz Mannheima je dopremljen parni stroj (62 KS), a kao gorivo planirao se koristiti sinjski lignit (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

O kamenu iz Planjana i Sedramića dali su svoje mišljenje stručnjaci iz raznih područja zanimanja onoga vremena. Tvrdnju Schuberta da se radi o sirovini koja kakvoćom i ljepotom dostiže, a dijelom i prestiže poznati talijanski mramor iz Verone, Siene i Vicenze, podržava i češki geolog Purkyne iz Praga. To isto su mislili i mnogi drugi (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Vađenje ukrasnog kamena seže u daleku prošlost Dalmacije. Na području Drniša, kako je već istaknuto, eksploatacija ukrasnog kamena započinje neposredno pred Prvi svjetski rat, a posebno je intenzivna u periodu između Prvog i Drugog svjetskog rata. Kod Pakova sela počinje eksploatacija „Rozalita“ 1925. godine, dok su ostali kamenolomi otvoreni oko 1930. godine. U Splitu je 1926. godine otpočelo radom dioničko društvo „Dalmatinska mramorna industrija“ koje je otvaralo kamenolome i na otocima i u dalmatinskoj Zagori, u okolici Sinja i Drniša. Iza Drugog svjetskog rata eksploataciju nastavlja „Industrija jadranskog kamena i mramora“, a potom „Jadrankamen“ Split.

Na ležištu Pakovo Selo eksploatirao se lijepi, kompaktni konglomerat terciarne starosti, miješanog sastava, razne krupnoće zrna, koja su vezana kalcij karbonatom žuto ružičaste boje.

Ležište Sedramić, pod imenom „Finor“, sadrži vapnence tople žute boje, koji se vrlo lijepo poliraju. U Žitniću se povremeno eksploatirao gusto-sivi vapnenac, dok je u Kričkama postojalo ležište kompaktnog vapnenca ispresijecanog mnogobrojnim nitima u bijelim i žutocrvenim nijansama. Na području Biočića su nekada davno učinjeni pokušaji eksploatacije krednih vapnenaca svijetle boje.

Gipsa na širem području Drniša ima u zamjetnim količinama. Gips idući u dubinu prelazi u anhidrit. Nalazi ga se u Petrovu polju i na njegovim rubovima. Do spoznaje o gipsu došlo se nakon istražnog bušenja na ugljen u području Petrova polja. Pri tom je utvrđeno da je debljina gipsa 40 – 50 metara.

Na drniškom području eksploatacija gipsa odvijala se u razdoblju od 1953. do 1955. godine, u nekoliko navrata i na dva odvojena lokaliteta: „RUST“ i „Ružići“ (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Do sada su na drniškom području poznata i povadena dva ležišta *fosforita*. U Razvođu, na lokalitetu Bila strana između Agića i Cvijetića i na Midenom brdu između Pokrovnika i Ostrogašice (Institut za geološka istraživanja, 1995.).

Poznati lokaliteti *kvarcnih sedimenata* su Baljci i Štikovo. Na lokalitetu „Štikovo“ otkopavanje kvarcnih naslaga započeto je 1951. godine bez ikakvih prethodnih istražnih radova. To je učinjeno na inicijativu tvornice „Ferolegure“ iz Šibenika. Godišnja eksploatacija iznosila je 2.000 do 4.000 tona, a trajala je kratko, tek par godina.

DOPRINOSI RUDARSTVA GOSPODARSKOM RAZVOJU, KULTURI I DEMOGRAFSKOJ STABILNOSTI DRNIŠKOGA PODRUČJA

Doprinosi gospodarskom razvitku

Rudarstvo je riječ koja je, dok je rudarstvo bilo aktivno, imala posebnu vrijednost najprije rudarima i njihovim obiteljima. Ali i čitavom kraju i ljudima koji su na bilo koji izravan ili neizravan način imali doticaja s rudarstvom. Nema sumnje da je današnjim generacijama teško dočarati društvene, političke i ine „klime“, vrijednosti i intenzitete tokova tih nekadašnjih „bitno rudarskih“ vremena. Ali je nužno barem naznačiti kakve je doprinose rudarstvo dalo i ostavilo ovim prostorima, naseljima, konačno ljudima.

Rudarstvo je, posebice kopanje ugljena, imalo nedvojbeni internacionalni karakter. Vlasnici rudnicima velik dio vremena bijahu stranci, ravnatelji (upravitelji, direktori) također. Izvezio se u niz zemalja. Mnogi rudarski stručnjaci bijahu također stranci. Takav slučaj na ovom prostoru nikada više nije ni približno ponovljen. Nažalost, ponekad ljudi i neke pojave i čak djelatnosti, za sobom u povijesti ostavljaju preskromne tragove. Daleko ispod razine značenja koju su objektivno, za vrijeme svojih života ili egzistencije imali.

Nije sporno da je izgradnja dalmatinske željeznice u najvećoj mjeri posljedica velikog značaja tzv. drniških ugljenokopa. Ugljenokop Siverić je zapravo glavni, ako ne i jedini pokretač, kako idejom, tako i svojom snažnom proizvodnjom izgradnje te željeznice. Bila je, nažalost, predugo orijentirana samo u jednom pravcu, isključivo prema moru. Tako je omogućavala potrošnju ugljena na ograničenom prostoru, a izvoz ugljena za jedno relativno reducirano tržište Mediterana. Bila je, kako su je zvali „krmja željeznica“, jer Dalmaciju nije povezivala ni na koji način s kontinentom. Takva je veza s kontinentom uspostavljena tek 1925. godine izgradnjom tzv. Ličke pruge do Zagreba.

Rudarstvo je uvjetovalo, ali dalo i konkretan doprinos izgradnji i održavanju cesta (posebice prema Šibeniku). Ta je cesta, upravo zbog prijevoza ugljena do šibenske luke više puta popravljana i češće i nešto bolje od drugih cesta održavana.

Aktivan i djelotvoran doprinos gradnji HE Roški slap u potpunosti pripada rudniku ugljena u Siveriću, koji je izgradnju te HE i financirao. Elektrifikacijom (obaju) rudnika, od 1910. godine umnogome je unaprijeđena tehnologija rada, podignuta produktivnost rada, a i sigurnost zaposlenih.

Ugljenokop Siverić ima neopoziv doprinos u elektrifikaciji grada Drniša (1925. godine), kao i Siverića (godina elektrifikacije nepoznata), ali i drugih mjesta.

Doprinos rudarstva prosvjeti, kulturi i sportu

Siverićki rudnik je imao utjecaja na utemeljenje pučke škole u Siveriću, ali je još značajnije da se u njemu u nekoliko navrata otvarala specijalna montanistička „škola“ namijenjena rudarstvu i specifičnim rudarskim poslovima. Proizvodnja boksita, pak, nije dala razvoju školstva nikakav poznati vidljivi i trajni doprinos.

Doprinos rudnika urbanim procesima Drniša i Siverića je također neprijeoran. Gotovo sve zgrade javne (kulturne, zdravstvene i sportske) namjene, kao i one koje su građene za potrebe rudarske administracije i one građene za stanovanje tehničkog i drugog osoblja u Siveriću, izgrađene su u režiji i novcem rudnika. Eksploatacija boksita ostavila je prilično skromne urbane doprinose gradu Drnišu.

Rudnik u Siveriću je bio aktivan poticatelj, organizator i financijer određenih sportskih aktivnosti. Rukovodeće osobe rudnika (Kramer, Wonko) najzaslužnije su za osnivanje siverićkog „Sokola“. Zasluga je rudnika za utemeljenje „Društva za strijeljanje u nišan“, koje se dogodilo 1910. godine. Iste te godine u Siveriću je osnovana Rudarska potrošačka zadruga s ograničenim jamstvom (Obad, 1990.). Počeci nogometa sežu, pak, u 1925. godinu, dok je 1932. godine registriran prvi nogometni klub pod nazivom Športski klub Sretno, ali mu je ubrzo zabranjeno javno djelovanje. Nakon toga je klub ponovno registriran pod imenom Briket, ali je i njemu rad ubrzo zabranjen. Godine 1938. osnovan je klub pod imenom Rudar, pod kojim djeluje i dan danas (Šiklič, 2003.).

Određen doprinos rudnik u Siveriću je dao razvoju kulturnih djelatnosti. Li-mena je glazba osnovana vjerojatno 1924. godine pri siverićkom odjelu drniškog Sokola. Tih godina građena je i zgrada siverićke Sokolane, koja je, od 1950. godine, preinačena i dograđena u tom vremenu primjeren Dom kulture. Pri Domu kulture dugo je djelovalo Radničko kulturno umjetničko društvo Rudar. Boksitni rudnici su, s druge strane, dali zamjetljiv doprinos razvoju sporta i kulture.

Doprinos demografskoj stabilnosti kraja

Ugljenokop u Siveriću, a kasnije i rudnici boksita sve do šezdesetih godina 20. stoljeća davali su, vežući uz sebe relativno visoku zaposlenost, vrlo ozbiljan doprinos ne samo demografskoj stabilnosti već i vrlo solidnom porastu stanov-

ništva. Prvi podatak o broju pučanstva prostora koji je kasnije činio političku općinu Drniš potječe iz 1809. godine (za vrijeme francuske uprave). Spomenuti je prostor u 35 naselja tada brojio 11.377 osoba (Peričić, 2000.). Ovaj podatak potječe iz vremena u kojem rudarstvo još nije bilo aktivno.

Godišnji izračuni stanovništva po političkim općinama za austrijske uprave započinju 1828. godine kada općina Drniš broji 14.795 žitelja. Godine 1840., po izračunu, broji 19.140, a po posljednjem izračunu iz 1846. godine broji 21.000 žitelja (Kozličić, Bralić, 2012.). Po prvom službenom popisu, kojeg organizira državna administracija austrijske carevine 1857. godine, općina Drniš broji 23.801 stanovnika. Te, 1857. godine Siverić je brojio 651 stanovnika, a već 1890. 1.156, dok maksimum doseže 1961. godine kada broji 1.627 stanovnika (Korenčić, 1979.). Ne bi trebalo imati dvojbe da je rudarstvo, unatoč snažnim valovima iseljavanja uglavnom preko Atlantika u prvim godinama 20. stoljeća, odigralo važnu ulogu u usporavanju iseljavanja samom činjenicom da je zaposlenost u rudarstvu između dva svjetska rata dosegla blizu 10% od ukupnog broja žitelja. Isto tako, gotovo da nije dvojbeno kako je prestanak rudarenja šezdesetih godina 20. stoljeća uvjetovao ubrzan tempo gubljenja stanovništva do devedestih godina toga stoljeća. Ratne okolnosti početkom 1990-ih samo su taj proces dalje drastično ubrzale.

Rudarstvo je, dakle, dalo više nego skromne doprinose razvitku i trajnom prosperitetnom i urbanom identitetu ovoga prostora. Njegova temeljna sudbina, da je djelatnost s neobnovljivim resursima, na koncu je pokazala svu svoju neugodnu prirodu. Prestalo je biti prostorom i djelatnošću zapošljavanja, osiguranja novčanog dohotka, te posve izgubilo značenje važnog faktora demografske stabilnosti. Rudarstvo je djelatnost niske tehnološke potrebe, tako da nije ostavilo gotovo nikakvog doprinosa niti traga u razvoju nekih drugih djelatnosti, nije podiglo tehničku kulturu, nije potaklo razvoj obrta, niti je ostavilo bilo kakav ljudski inovacijski potencijal. Rudarstvo je jednostavno ispalo iz gospodarske strukture ovog područja, ne ostavivši niti iniciravši gotovo nikakvu razumnu zamjenu za svoj nestanak, što se pogubno odrazilo na procese proizvodne vrijednosti, od čega se širi prostor Drniša ni do danas nije oporavio.

To nije bilo neko neodređeno i neočekivano gubljenje nade, već se radilo o predvidivom konačnom umiranju jedne teške djelatnosti, koja je života koštala desetke ljudi, a da prikladna zamjena za nju nije nađena.

Unatoč svemu, rudarstvo zaslužuje barem pristojno mjesto u povijesti drniškog prostora. Obvezu sjećanja imamo prije svih mi, djeca tih slavni posljednjih rudara. Upravo zato što se rudarstvo odnosilo na više mineralnih sirovina (i energetskih, i metalonosnih, i nemetalnih) i što je trajalo tako dugo, bilo bi korisno neke jame, taj surovi jamski pejzaž, uzak, vlažan, zagušljiv i taman konzervirati (tako da ih se može i danas razgledati). U Siveriću ili Drnišu utemeljiti neku

rudarsku zbirku (muzej) onih predmeta (osobnih rudarevih, rudarske opreme, postrojenja, fotografija, izvještaja o poslovanju i sl., ako većina toga u zadnjem ratu nije uništena) koji su se u rudnicima upotrebljavali, a još se mogu naći, oporaviti, konzervirati i okupiti na jednom prikladnom mjestu.

„Prošlost živi u nama i ne možemo je izbrisati“. Branjanje prošlosti može obaviti jedino smrt, a svi su ljudi smrtni. Baš zato, razumjeti da od prošlosti ostaje samo ono što je zabilježeno, zapisano, ono što ostaje kao činjenica, iskustvom i svjedočenjima potvrđena da je nešto postojalo ili se događalo, obvezuje nas na odgovoran i obziran način ponašanja, i odnosa prema prošlosti, odnosno na istraživanje, bilježenje, pisanje o rudarstvu kao o vremenskom razdoblju i djelatnosti s najvećim gospodarskim dosezima koje je ovaj prostor ikada ostvario.

Korištena literatura

1. Blažević, Milivoj (2009.): Šibensko gospodarstvo od sredine 19. stoljeća do 1921. godine, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, sveska 51, str. 203-218.
2. Carrara Frane (2006.): *Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara* (prijevod izdanja zadarske tiskare braće Battara iz 1846.), Split: Etnografski muzej.
3. Čvrljak, Krešimir (1995.): *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb – Skradin.
4. Čvrljak, Krešimir (2011.): *Zagora u dijariju cara i kralja Frane Josipa I 1875.*, Zbornik: *Zagora između stočarsko ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, Zagreb – Split, 2011.
5. „Država“ (5. siječnja 1928.), splitske novine: članak „Italijansko društvo „Monte Promina“, Split.
6. Dučić, Mate, Kratak pregled proizvodnje mrkog ugljena na području općine Drniš, list *Siverić (I)*
7. *****Ekonomski institut HRH (1956.): *Problemi privrednog razvoja Dalmacije i dijela zapadne Bosne*, Sveska (I), Zagreb.
8. ******Elaborat o stanju boksitnih rudnika Drniš i mogućnostima daljnje eksploatacije na području Drniša* (1964), Boksitni rudnici Drniš.
9. Foretić, Dinko (1969.): O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovini 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb: MH.
10. Gaurina Davor (2003.): Povijest eksploatacije, brošura „*Rudarstvo na drniškom području*“, Drniš: Gradski muzej.
11. Gaurina, Davor (2015.): *Odbor Narodnog vijeća Drniš*, Drniš: Gradski muzej.
12. Grmek Mirko Dražen (1960) Opći pogled na zdravstvene prilike Dalmacije za vrijeme francuske vladavine, u prvoj godini nove uprave (1806), *Starine 50*, Zagreb: JAZU.
13. Jelinović, Zvonimir (1968.): *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb: JAZU.
14. Karaman, Igor (1974.): *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb: Naprijed.
15. Karaman, Igor (1991.): *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800 – 1914)*, Zagreb: Naprijed.

16. Kapitanović, Vicko, Prve godine Siverićkog rudnika (arhivski prilog poznavanju gospodarske povijesti Dalmacije), list *Siverić (12)*.
17. Kolar Dimitrijević, Mira (1978.): Sjevernodalmatinski boksiti i Njemačka od Prvog svjetskog rata do 1944. godine, *Zbornik IHRPD (3)*, Split.
18. Kosor, Karlo (1995.): Drniš pod Venecijom, Zbornik: *Povijest drniške krajine*, Split.
19. Kosor, Karlo (1995.): Drniš u ogledalu tiska za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji (1860 – 1921), Zbornik: *Povijest drniške krajine*, Split.
20. Kosor, Karlo (1995.): Drniška krajina između dva svjetska rata, Zbornik: *Povijest drniške krajine*, Split.
21. Korenčić, Mirko (1979.), *Stanovništvo SRH 1857. – 1971.*, (Knjiga 54), Zagreb: JAZU.
22. Kozličić, Mithad i Bralić, Ante (2012.): *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828. – 1857.*, Sveučilište u Zadru.
23. Lajnert, Siniša (2013.): Rudarska poduzeća u Dalmaciji i njihova željeznička infrastruktura (1945. – 1953.); *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 24/2012., str. 209-243. (internetsko izdanje).
24. Lajnert, Siniša (2015.): Željeznička infrastruktura rudarskih poduzeća (1918. – 1941.); *Izvori hrvatskog državnog arhiva*, Holon, Zagreb.
25. Lakatoš, Joso (1923.), *Industrija Dalmacije*, Zagreb: Jugoslavenski Lloyd.
26. Markovina, Dragan (2008.): Šibenska luka u trgovačko – kulturnim razmjenama dviju jadranskih obala na prijelazu 18. u 19. stoljeće, *Godišnjak Titius (1)*, Split.
27. Markovina, Dragan (2009.): Eksploatacija ugljena u porječju Krke (u 18. i 19. stoljeću), *Godišnjak Titius (2)*, Split.
28. Markovina, Dragan (2010.): Gospodarski potencijal Pokrčja: kretanja (na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće), *Godišnjak Titius (3)*, Split.
29. Maršal Marmont (1984.); *Memoari*, Split: Logos.
30. Matutinović, Lujo (2009): *Ogled o ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, Zagreb: Školska knjiga.
31. Mirković, Mijo (1958.): *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb: Informator.
32. Obad Stijepo (1976.a): Ekonomsko-socijalni i i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, *Zbornik Šibenik*, Šibenik: Gradski muzej.
33. Obad, Stijepo (1976.b): Gospodarske prilike u Šibeniku i okolici sredinom 19. stoljeća, *Acta historico oeconomicae Iygoslaviae*, Vol III, Zagreb.
34. Obad, Stijepo (2004.): *Dalmacija u novijoj hrvatskoj povijesti i kulturi*, Sveučilište u Zadru.
35. Peričić, Šime (1980.): *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*, Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti.
36. Peričić, Šime (1987.): Glavne značajke gospodarstva Dalmacije od 1835. do 1848. godine, *Zadarska revija 4 – 5*.
37. Peričić, Šime (1988.): *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*, Zadar:MH.
38. Peričić, Šime: *Gospodarske prilike u Dalmaciji od 1797. do 1848. godine*, Split: Književni krug.
39. Peričić, Šime (2000.): Prilog poznavanju gospodarskih prilika drniškog kraja u 19. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, Sveska 43.
40. Peričić, Šime (2008.): Gospodarstvo Dalmacije u Meschekovim „Priručnicima“, *Ra-*

- dovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, *Sveska 50*.
41. Plenča, Dušan (1986.): *Kninska ratna vremena 1860 – 1946*, Zagreb: Globus.
 42. Plenča, Dušan (1978.): *Politička polarizacija narodnih masa kninske krajine 1941 – 1943; Zbornik IHRPD (1)*, Split.
 43. Petrović, Rade (1968.): *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću*, Sarajevo: Svjetlost.
 44. Soldo, Ante Josip (1991.): *Skradin pod Venecijom*, HAZU, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru, Sveska 33*.
 45. Stošić, Krste (1929.), *Krka*, Šibenik.
 46. Stošić, Krste, *Zapisi o Drnišu, rukopis*, Šibenik: Gradski muzej.
 47. Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Dragoman Šepić (1968.): *Povijest hrvatskog naroda od 1860 – 1914.*, Zagreb: Školska knjiga.
 48. Šiklič, Josip (2011.): *Počeci eksploatacije ugljena u Siveriću*, list *Siverić (4)*.
 49. Šiklič, Josip (2003.) *Nogometni klub Rudar Siverić*, brošura „*Rudarstvo na drniškom području*“, Drniš: Gradski muzej.
 50. Šiklič, Josip, *Rudnik Monte Promina od 1900 – 1918.*, list *Siverić (11)*.
 51. Tartaglia, dr. Ivo, *ban Primorske banovine (7. 2 1931.)*: *Pismo državnom Ministarstvu šuma i ruda Beograd; Arhiv Jugoslavije, Beograd, AJ – 1794 – 2937*.
 52. Trgo, Fabijan (1978.): *Osnovne karakteristike razvitka NOB-a u Dalmaciji u 1943. godini*, *Zbornik IHRPD (3)*, Split.
 53. Tomić, Ante: *Da se podsjetimo*, list *Siverić (3)*.
 54. Topić, Ivan: *1. svibnja 2004.*, list *Siverić (7)*.
 55. Topić, Josip: *Siverić, rasadnik rudarskih stručnjaka*, list *Siverić (2)*.
 56. Trogrlić, Marko, Clewig, Konrad (2015.): *Dalmacija neizbrušeni dijamant; Habzburška pokrajina Dalmacija u opisu namjesnika Lilienberga*, Leykom International, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb – Split.
 57. Živković, Nikola (1978.): *Eksploatacija i uništenje rudarskih i industrijskih postrojenja Dalmacije od strane talijanskih i njemačkih okupatora (1941 – 1943)*, *Zbornik IHRPD (3)*, Split.
 58. Živković, Nikola (1975.): *Ratna šteta koju je Njemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export press, Beograd.

Ivan Tarle

UDC: (622+351.823.3)(497.581.2Drniš“18/19“
Review (scientific) paper

MINING IN DRNIŠ

Summary: While Drniš's mining industry was indeed not only relevant for geographic areas, but also for the countries Included in the industry process, there has been no monograph or extensive review of this activity written so far. This is a key motive for writing this paper. It describes the times of the formation of certain mineral raw materials during the geological history of the Earth, and the beginnings, the course and conditions and the time of the end of the mining activity, first of the brown coal and then the bauxite. Other mineral raw materials, apart from occasional extraction and processing of ornamental stone, are still unimaginable for exploitation today.

This work appears many years after the final closing of mining activity in the area that gravitates to Drniš. It is therefore only possible to point to its indisputable significance in the greater part of 19th and mid-20th century. The fundamental conclusion is that mining had not contributed to the development of the land area as it could and should have.

Key words: bauxite, Drniš area, brown coal, beginnings and ending of mining activities, mining

Ivan Tarle

UDC: (622+351.823.3)(497.581.2Drniš“18/19“

Lavoro (scientifico) chiaro

IL MINERARIO DI DRNIŠ

Riassunto: *Mentre l'industria mineraria di Drniš era effettivamente non solo pertinente per le aree geografiche, ma anche per i paesi in cui è stata gestita, nessuna monografia o ampia panoramica di questa attività è stata scritta finora. Questo è un motivo chiave per scrivere questo articolo. Descrive i tempi della formazione di alcune materie prime minerali durante la storia geologica della Terra e gli inizi, il corso e le condizioni e il tempo della fine dell'attività mineraria, prima della lignite e poi della bauxite. Altre materie prime minerali, a parte l'estrazione occasionale e la lavorazione della pietra ornamentale, erano ancora oggi inimmaginabili per lo sfruttamento.*

Questo lavoro appare molti anni dopo l'estrazione finale dell'attività mineraria nell'area che gravita a Drniš. Quindi è possibile solo indicarne il significato indiscutibile nella maggior parte del XIX e un po' più lungo della metà del XX secolo. È una conclusione fondamentale che il settore minerario non ha contribuito allo sviluppo dell'area geografica come avrebbe potuto e dovuto dare.

Parole chiave: bauxite, bosco, carbone marrone, inizio e fine dell'attività mineraria, estrazione mineraria,